

TÉGLÁBÓL ÉPÍTETT KÖRTEPLOMAINK ÉS CENTRÁLIS KÁPOLNÁINK A XII—XIII. SZÁZADBAN

KOZÁK KÁROLY

(Budapest, Országos Műemléki Felügyelőség)

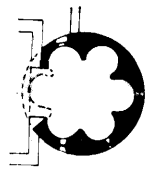
Karcsi fiam emlékének (1956—1976)

Románkori körtemplomainkkal az utóbbi két évtizedben többen is foglalkoztak. E munkák fontos megfigyeléseket közöltek, de egyes emlékek, csoportok építési ideje, közös csoportba való sorolása azóta is vitatott, nem egyértelmű.¹ Legkorábbi, XI. században épült körtemplomaink építési idejét, körülményeit, rendeltetését sikerült általánosságban megnyugtató módon tisztázni, s az európai építészet fejlődésébe beágyazni. A korai, általában kerek hajójú és félköríves szentélyű templomok fejlődési, királyi, püspöki és valamivel később nemzetségfői székhelyeken épültek (Esztergom, Gyulafehérvár [Alba Júlia], Veszprém, esetleg Öskü, Sály, Sárospatak és Trencsén [Trenčín]). Ezek a körtemplomok — korábbi európai előképeik mintájára — egyházi rendeltetésük mellett, építetők hatalmának jól látható jelképei, szimbólumai voltak. Eddigi ismereteink szerint ezek a korai körtemplomok mind kőből épültek. Az azokkal azonos korúnak tartott, téglából épített, hasonló alaprajzú (Szalonna), vagy eltérő alaprajzú (Gerény [Gorany], Karcsa, Kiszombor és Kisbény [Bina]) körtemplomokkal kapcsolatos feltételezések, vagy megállapítások bizonytalanok, sőt egyes esetekben ma már tarthatatlanok.² Ugyanis a legkorábbi csoportba sorolható templomok alaprajzi elrendezése később, még a XIII. században is ismert megoldás volt (Kallósd, Nagytótlak [Selo], Vitenyéd-szentpál), amely a körtemplomok jelentés-tartalmában bekövetkezett módosulással hozható kapcsolatba (1. kép). A XII—XIII. század fordulója táján fellazult a nemzetségi tagozódás, s megnőtt azon belül a családok szerepe. Ebben az időben már a nagyobb nemzetségekhez tartozó, jelentős hivatalokat betöltő és nagy birtokkal rendelkező családok is építettek templomokat — köztük régebben, hatalmi jelképként alkalmazott körtemplomot —, sőt monostorokat is.

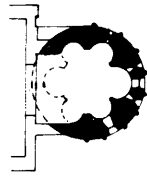
Az elmúlt évtizedben végzett kutatások, leletmentések újabb adatokkal bővítették körtemplomainkra vonatkozó ismereteinket és lehetővé, sőt szükségessé tették a kérdés további vizsgálatát. (2. kép).

¹ E dolgozat a Magyar Régészeti és Művészettörténeti Társulat 1977. június 2—3-án Szegeden megtartott Vándorgyűlésének egyik előadása nyomán készült. — *Csemegi József*, Közép-Európa románkori centrális templomainak építészettörténeti kérdései. (Ép. és Közl. Közl. IV/3 (1960).) — *Gervers—Molnár V.*, A középkori Magyarország rotundái. Művészettörténeti Füzetek 4. 1972. 51. („...A templomot a XII. század második felétől a johanniták birtokolták... hátha Karcsa rotundája is az ő alkotásuk... a kiszombori rotunda — 1020—1050 között épülhetett, míg Karcsa és Gerény templomai már a század második felének lehettek az alkotásai.”)

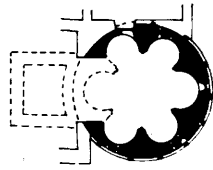
² Az kétségtelen, hogy a Kiszombor-Karcsa-Gerény csoport formailag zárt egység. Ennek dacára, kimutathatók bizonyos különbségek is a templomok között. Részben a szerkezeti (alapozás, boltozás, építőanyag stb.), másrészt a formai hasonlóságok alapján vonunk be a most végzett vizsgálatba más hazai körtemplomokat. A fentiekben túl történeti, építészettörténeti szempontokat is figyelembe vettünk a vizsgálat tárgyává tett anyag összeállításánál.

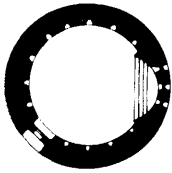
GERÉNY

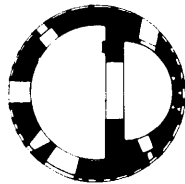
KARCSA

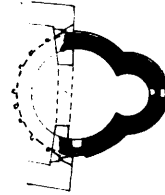
KISZOMBOR

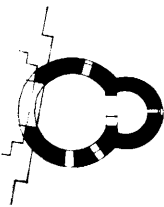
KISBÉNY

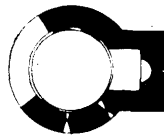
SŰVETE

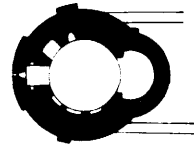
SZALONNA

KERESZTÚR

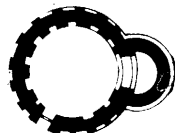
IPOLYKISKESZI

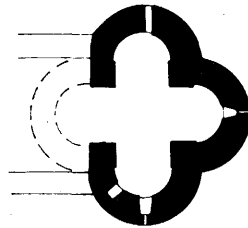
VITENYÉDSZENTPÁL

KALLÓSD

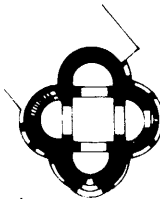
NAGYTÓTLAK

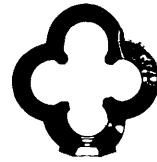
HARASZT

JÁK

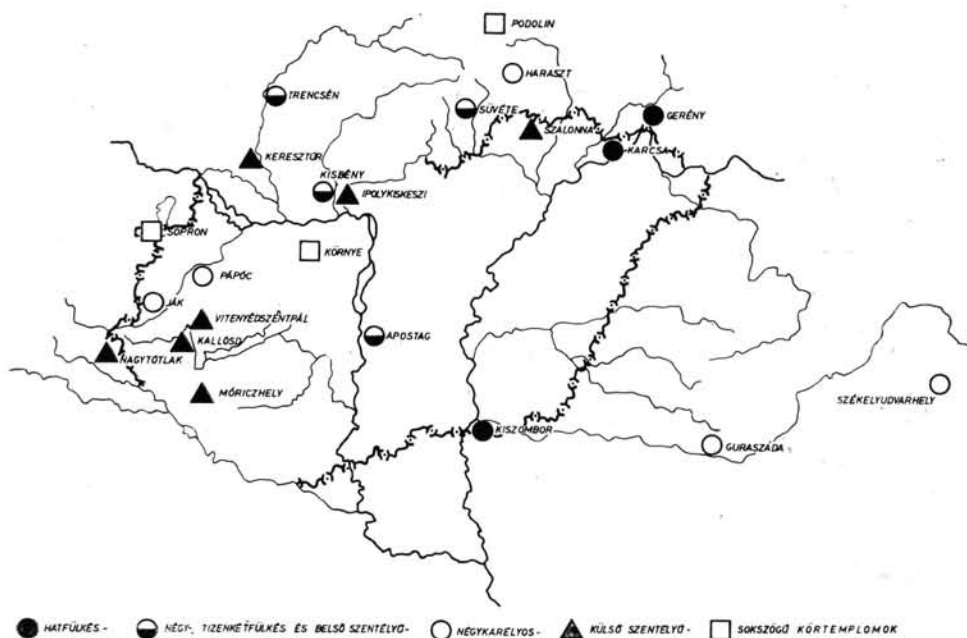
PÁPÓC

BERCSE

1. Négykaréjos és egyéb típusú körtemplomok alaprajzai a középkori Magyarország területéről

2. Különböző típusú körtemplomok

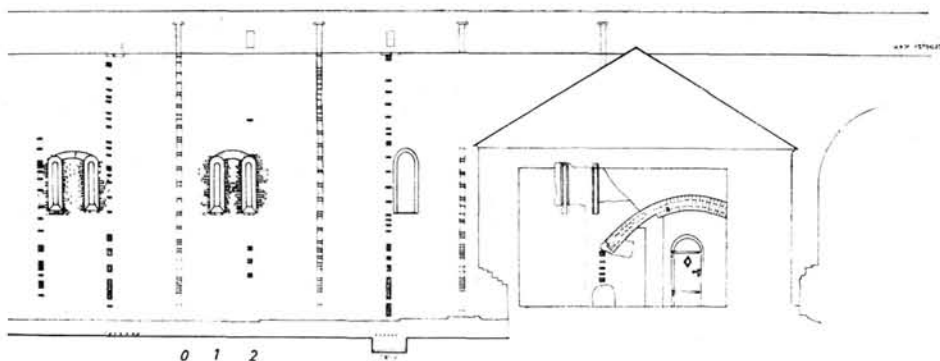
A KISZOMBORI KÖRTEMLOM 1975. ÉVI FELTÁRÁSA

A körtemplom feltárására annak műemléki helyreállításával kapcsolatban került sor. A legújabbkori padlóburkolat felbontása után a metszetekben mutatkozó rétegek alapján süllyesztettük a szinteket. Több barokk kori és egy középkori padló maradványát rögzítettük a felmérési rajzokon. A padlószintek felbontása során néhány falazott sírt és közepen egy barokk kori, már korábban felbontott kriptát találtunk. Az említett kutatóárok templomon kívül ásott részében mutatkozó jelenségek és falkutatás eredményei alapján meghatározhattuk az egykori középkori járósínt. Ennek alapján a körtemplom körül lesüllyesztettük a terepet a középkori járósíntig, amelyet a körtemplom feltárt lábazata egyértelműen kijelölt. Erre a lábazatra futottak le az ugyancsak téglából épített faloszlopok, amelyek nagyobb részét később lefaragták. A falkutatás egyik igen fontos eredménye volt a lefaragott faloszlopok nyomainak pontos felderítése. Ennek alapján tudjuk, hogy azok igen sűrűn helyezkedtek el és gazdagon tagolták a körtemplom külső falfelületét. Ez a homlokzatképzés igen lényeges a hazai, téglából épített, más alaprajzú, de hasonló felépítésű körtemplomokkal való

³ Az ásatáson részt vett: *Horváth Ferenc* régész és *László Csaba* üzemmérnök, aki a felméréseket készítette. A kiszombori körtemplom nagyobb külső átmérőjét figyelembe véve (9,50 m), a faloszlopok sűrűsége azonosnak tekinthető a karcsaival, amelynek átmérője 8 m. A lábazatmagasság a két templomnál 50–55 cm. A szalonnai- és a kallósi körtemplomok falpilléreinek sűrűsége ugyan valamivel nagyobb a kiszombori és karcsai templomok hasonló kiképzésénél, de nem annyival, hogy emiatt más jellegűnek tartjuk azokat. Ennek alapján — a faloszlopok, falpillérek tekintetében — az eddig felsoroltakkal összevethetjük a nagytotlaki (Selo)- és a vitenyédzentpáli körtemplomokat is. Meggondolkoztató e vonatkozásban a hazai négykaréjos templomok, kápolnák (Ják, Pápc) hasonló homlokzatképzése.

összehasonlítás, korhatározás szempontjából (3. kép).³ A faloszlopok egymástól mért távolsága Kiszomborban 2,10 m. Karcván 1,30—1,50 m, Szalonnán kb. 1,10 m. Kallósdon pedig kb. 1,30 m.)

A belső szintüllesztés során előkerült a barokk építés idején lebontott nyugati, hatodik karéj maradványa. A körtemplomnak e lebontott részén, kívülről egy a falsíkból kissé kilépő „kapuépítmény” maradványai is ismertté váltak. Ennek alapján — és minthogy máshol kapunyílás nyoma nem mutatkozott — biztosra vehettük,

3. A kiszombori körtemplom faloszlopainak és lábzatának maradványai (kiterített palástrajz kívülről)

hogy a templom kapuja a homlokzat NY-i oldalán nyílt, s azt kapuépítmény tette hangsúlyossá.⁴

A templombelsőben végzett kutatás egyik fontos eredményének az alapozás megismerését tartjuk a további vizsgálat szempontjából. Bár a későbbi bontásokkal, sírok ásásával több helyen átvágták, megbolygatták az alapozást, egyértelműen kirajzolódott annak eredeti kialakítása. A templom építését összefüggő, széles, gyűrűszerű sáv alapozás építésével kezdték, s erre falazták a pillérek közé fogott belső, karéjos, pilléres falazat együtt épült. E tekintetben helyesbíteniünk kell azt a korábbi vizsgálat alapján kialakított véleményt, amely a külső, kör alakú falrészletet későbbi köpenyezésnek, hozzáépítésnek tartotta.⁵ Az akkor megfigyelt, szellőzőnyílásnál mért „falelválás” — 40 cm mélységben — a karéjok belső oldalán kialakított szellőzőcsa-

⁴ Hazai románkori templomainknál a hajó D-i oldalán találjuk a kapukat. Fölötte általában három aránylag magasan elhelyezett, félkörívesen záródó, tölcészerűen szűkülő résablak helyezkedik el. A XI—XIII. században hazánkban a templom D-i oldala volt a főhomlokzat. Feltehetően a toronyok hazai megjelenésével — XII. század utolsó negyede (?) — állhatott összefüggésben a kapunak NY-i oldalra való helyezése, a főhomlokzatnak ott történt kialakítása. Természetesen ez a folyamat nem lehetett gyors és egyértelmű. (Például Ócsán — bár NY-i toronypárja van — a D-i oldal a templom főhomlokzata. A korábbi ecséri templomromnak a D-i, a XIII. század közepe táján épült aszófői templomromnak pedig már NY-i oldalán találjuk meg — kis építménybe foglaltan — kapujának maradványait. Szobrokkal, kőfaragványokkal díszített D-i kapui vannak a csempezkopácsi-, magyarszecsődi- és litéri templomoknak, amelyeknek építési kora a XIII. század 2. felére tehető. Mostani vizsgálatunk szempontjából azonban a vitnyédszentpáli templomrom a legfontosabb, amelynek NY-i oldalán a falsíkból kissé kilépő építményben találjuk az elfalazott kaput.

⁵ Dávid K., Az Árpád-kori Csanád vármegye művészeti topográfiája. Művészettörténeti Füzetek 7. Budapest, 1974. 43.

tornák 7—10 cm-es rése volt (4. kép). Ennek alapján már most, a kutatás befejezése előtt elmondhatjuk, hogy a felmenő fal tekintetében a templomnak csak egy építési szakaszával számolhatunk a további elemzés, vizsgálat során. Az alapozásról viszont az a véleményünk, hogy az a karcsaiével azonos építészeti megoldás. Ennek és a többi egyezésnek alapján meggyőződésünk, hogy a két építkezés között — bár az ország két egymástól távol eső pontján állnak a templomok — közvetlen, szoros összefüggés van. Éppen a nagy távolság miatt, feltehetően azonos mester vagy ezt az építészeti megoldást — formát, szerkezetet stb. — ismerő és alkalmazó műhely alkotása a két templom (5—6. kép).⁶ Ez a kiindulás nagy segítséget jelenthet további, még függőben levő kérdések — eredet, közvetítő — megközelítésére, vagy elfogadható feloldására.⁷

A falkutatással kapcsolatos eredményeket a következőkben foglalhatnánk röviden össze. A jelenlegi sekrestyében feltártunk egy románkori páros ablakot, amelyen feltehetően lényegesebb alakítás nyoma a későbbiek során, a sekrestye lebontása után sem mutatkozik majd.⁸ A DK-i karéjban és a DNY-i karéjban is, az 1939-es restaurálás során „románkori” páros ablakokat alakítottak ki a barokk ablakok helyén. A külső falfelületen végzett falkutatás feltárta az eredeti, lefaragott faloszlopokat, amelyek közül az egyik belemetsződik a DK-i ablakba. Éppen ezért további vizsgálat szükséges, hogy ezek „eredetiségét” egyértelműen igazoltnak tarthassuk.⁹ Ezek után még két megfigyelésről számolunk most be.

A körtemplom belső járószintjének 1,13 m mélységig történt lesüllyesztése után annak tere jelentős mértékben megnövekedett. Az új térhatás lenyűgözi az oda belé-

⁶ *Molnár V.*, A karcsai templom feltárásának ásatási dokumentációja. MNM Adattára és OMF Tervtára — *Kozák K.*, A kiszombori körtemplom feltárásának ásatási dokumentációja (1975). MNM Adattára és OMF Adattára (A két templom közötti egyezések közül a különlegesnek számító — a középkori Magyarország emlékanyagát tekintve — alapozás olyan építészeti elem, szerkezet, amelyet hazánkban esetleg egy építőműhelyre jellemző sajátosságnak tekinthetünk. Ez még abban az esetben is érvényes, ha esetleg egy abban a műhelyben tanuló, dolgozó, de onnan kivált mester alkalmazta ezt a megoldást. Ezek után viszont felvetődik a kérdés, hogyan jutott a Karcsán dolgozó építőműhely — és mikor — Kiszomborba. Karcsán a johanniták voltak a birtokosok 1186-ban. Kiszomborról nincs ilyen pontos adatunk ebből az időből. A vidék Árpád-kori birtokviszonyai alapján azonban feltételezhető, hogy az akkor a Csanád-nemzetség valamelyik ágának kezén lehetett, vagy valamilyen formában — pl. nemzetségi monostor kegyurasága — kapcsolatban lehetett velük. Meggondolkoztató az az adat, amely szerint Jácint szőregi apát 1239-ben perbe idézte IV. Béla elé Buzád bán fiát, mivel az az apátság Zóbor — minden valószínűség szerint a szomszédos Zombor (Kiszombor?) — nevű faluját elfoglalta. A király előtt úgy egyeztek meg, hogy Buzád mester 100 márkát fizessen és így Zóbort (Zombort) joggal megtarthatja (*Wenczel G.*, Árpád-kori új okmánytár. VII. 76.).

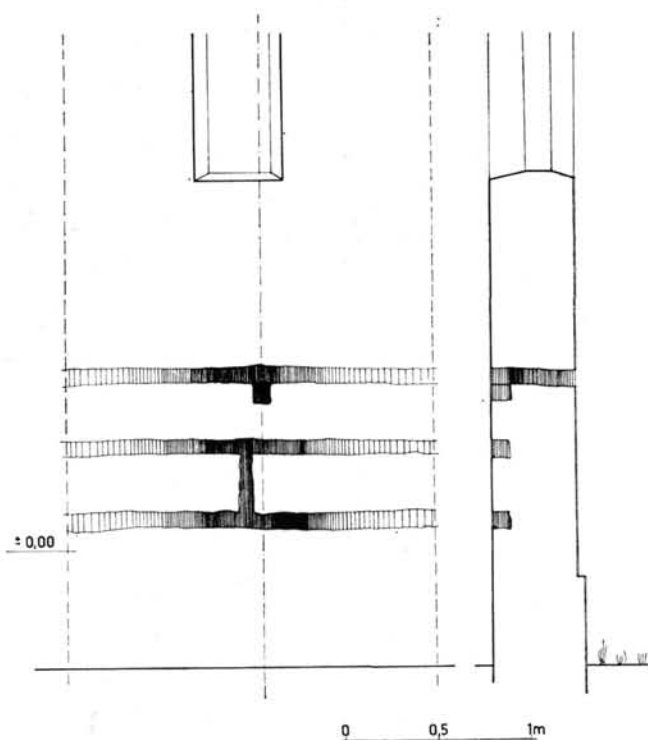
⁷ A szőregi monostor első említését 1192-ből ismerjük. Szent Fülöp tiszteletére szentelték. Nem tarthatjuk véletlennek, hogy a monostorral szomszédos, a megyében hatalmas birtokokkal rendelkező Csanád nemzetség egyik főágának feje abban az időben a „Nagy” előnévvel említett Fülöp volt. Feltételezhető, hogy ő volt az ismeretlen rendű — talán johannita — monostor alapítója és a közeli Zombornak (Kiszombor) birtokosa is, amelyet monostorának adományozott, valószínűleg más birtokokkal, falvakkal (Keresztúr, Keresztúrmajor, Papkeresztúr). E helynevek egyszer kapcsolatba hozhatók a templomos, vagy a johannita kereszties lovagrenddel, kereszturakkal. A Szőregtől és Kiszombortól nem túlságosan messze eső Szegeden a johannitáknak már 1193 előtt jelentős birtokaik és feltehetően ispotályuk volt (*Gyóffy Gy.*, Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza. Budapest, 1966. 901—903.).

Az említett két közeli johannita — a szőregi feltételezhetően — kolostor Kiszomborhoz való közelsége, azok birtoklásának, alapításának és építésének a karcsai körtemplom első említésével való egyezése valószínűsíti ugyanannak a mesternek a két említett templomnak építésénél feltételezett, irányító közreműködését.

⁸ Sem a karcsai, sem a gerényi körtemplomoknál nem kerültek elő páros ablakok. Mindkettőnél csak a románkori falusi templomépítészetben alkalmazott egyszerű, rézsüs kávájú, félköríves záródású, résnyílású ablakok ismertek. A kiszombori ezeknek egy fejlettebb változataként értékelhető, amely a boltozattal és a valamivel később történt építéssel hozható kapcsolatba.

⁹ A körtemplomnak a jelenlegi hajótól történő leválasztása után kerülhet sor erre a kutatásra.

pőt, még így a kutatás állapotában is. Ezt a teret ívsoros párkányról induló bordás boltozat fedi. A templom építéstörténetével foglalkozó kutatók feltételezték, hogy a XIII. századi jegyeket mutató boltozat a templom első átépítése idején készülhetett, s korábban a belső karéjok félkupola-boltozata hatszögletes kupoladobban folytatódott.¹⁰ Gerényben a kupoladob ma is áll, Karcsán pedig előkerültek maradványai.) Az eddigi megfigyelés alapján — bár a kutatás még nem fejeződött be — Kiszomborban a boltozat másodlagossága nem tartható egyértelműen bizonyítottnak. Hasonló

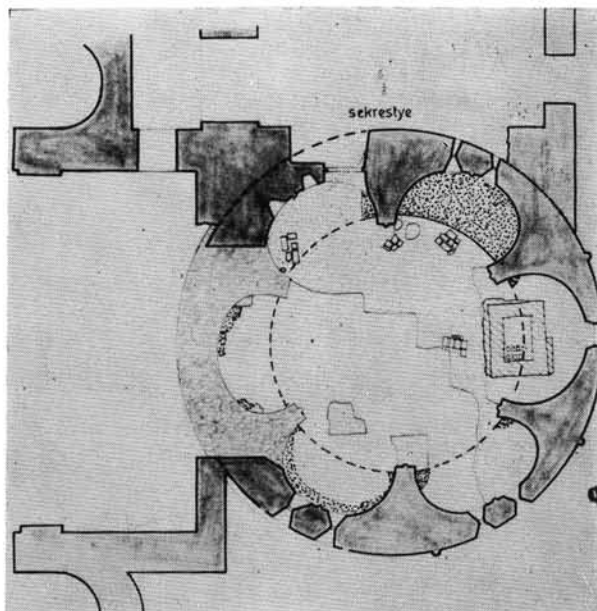
4. Újkori szellőzőcsatornák a szentély belső falfelületén (*kiterített palástrajz, részlet*)

boltozati megoldás található az elmúlt években helyreállított, téglából épített Dudvág melletti Keresztúr XIII. századi rotundájában. A körtemplom építésének idejét jellegzetes párkánya alapján az aránylag közeli Deákiban álló, 1228-ban felszentelt volt bencés apátsági templom építésével hozhatjuk kapcsolatba (7—10. kép).¹¹

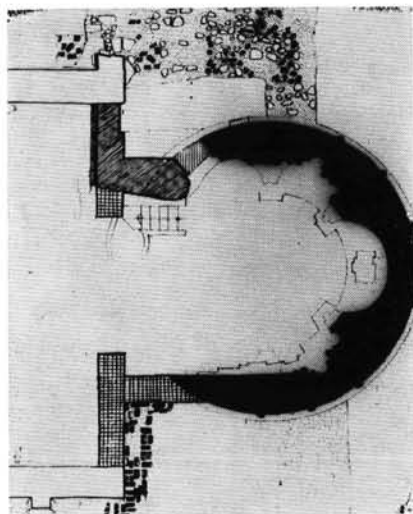
A kiszombori körtemplom NY-i homlokzatához egykor egy megközelítőleg négyzet alakú épületrész, „előcsarnok”, vagy egy később hozzáépített hajó alapfalai

¹⁰ Csemegi J., Közép-Európa románkori centrális templomainak építéstörténeti emlékei. Építés- és Közlekedéstudományi Közlemények, IV./3., Bp., 1960. — Dávid K., i. m. 41—47. és Dávid K., Die Kirche von Kiszombor Acta Historiae Artium Tom. XVI. Fasc. 3—4. (Budapest, 1970) 201—230. Gervers Molnár V., i. m.

¹¹ Gerevich T., Magyarország románkori emlékei. Bp. 1938.

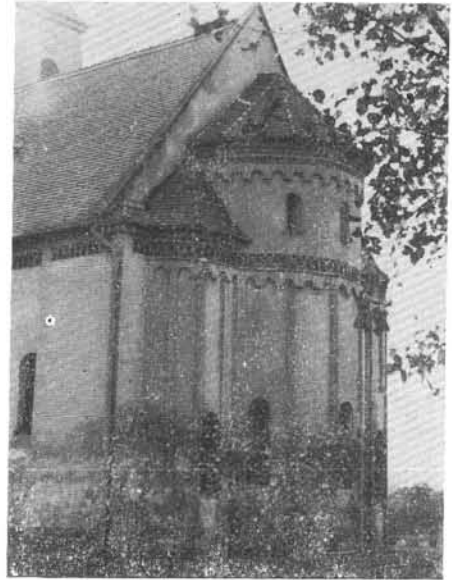
5. A kiszombori körtemplom alaprajza

6. A karcsai körtemplom alaprajza (G. Molnár Vera nyomán)

csatlakoztak. Teljes feltárását még nem végezhetjük el. Így egyelőre nem állapíthatjuk meg pontosan, együtt épült-e a körtemplommal, vagy csak később építették ahhoz. (Centrális templomoknál előfordul hasonló megoldás.)¹²

¹² Csemege József idézett munkájában örmény területről említ két hasonló megoldású rotundát (Ani-vár I. és Ani, Hripszime templom), az Adria vidékéről Brnazit, a templárius templomok közül Maplesteadet, a német területekről pedig Wimpfent és Siegent. Ezek ugyan nem teljesen olyanok, mint a kiszombori maradvány, de mindenképpen az előcsarnokos megoldások közé sorolhatók

7—10. Dudvág melletti Keresztúr körtemplomának és a Deákiban álló v. bencés apátsági templomnak szentélye és díszes párkánya

A kiszombori templom kutatásánál megismert új adatok, megfigyelések arra figyelmeztetnek bennünket, hogy az építés idejével kapcsolatos eddigi feltevéseket, megállapításokat alapos vizsgálat tárgyává kell tenni.¹³

KISZOMBOR — KARCSA — GERÉNY

A magyarországi hatfülkés körtemplomokkal az elmúlt évtizedekben Csemegi József foglalkozott legátfogóbban. A kérdést Közép-Európa románkori centrális templomainak vizsgálatába ágyazta. A hatszögre szerkesztett centrális templomokról feltételezte, hogy azokban a középkor embere bajelhárító jelképet látott. Számos példa említése és vizsgálata nyomán megállapította, hogy az ilyen alaprajzú hazai emlékek eredet-kérdése még tisztázatlan, de lehetséges a Kaukázus vidék hasonló emlékeivel való kapcsolatuk. A magyarországi hatfülkés körtemplomoktól teljesen függetlennek tartotta az osztrák-csehszlovák szórványokat, amelyek közül a legkorábbiak a XIII. századból valók. Eredetüket a szentföldi érintkezésekkel, feltételeesen a II. Endre királyunk által vezetett kereszteshadjárral (1217) hozta kapcsolatba. Indoklásként megemlítette, hogy a kereszteshadjáratban jelentős seregekkel vett részt Lipót osztrák és Ottó, meráni herceg.¹⁴

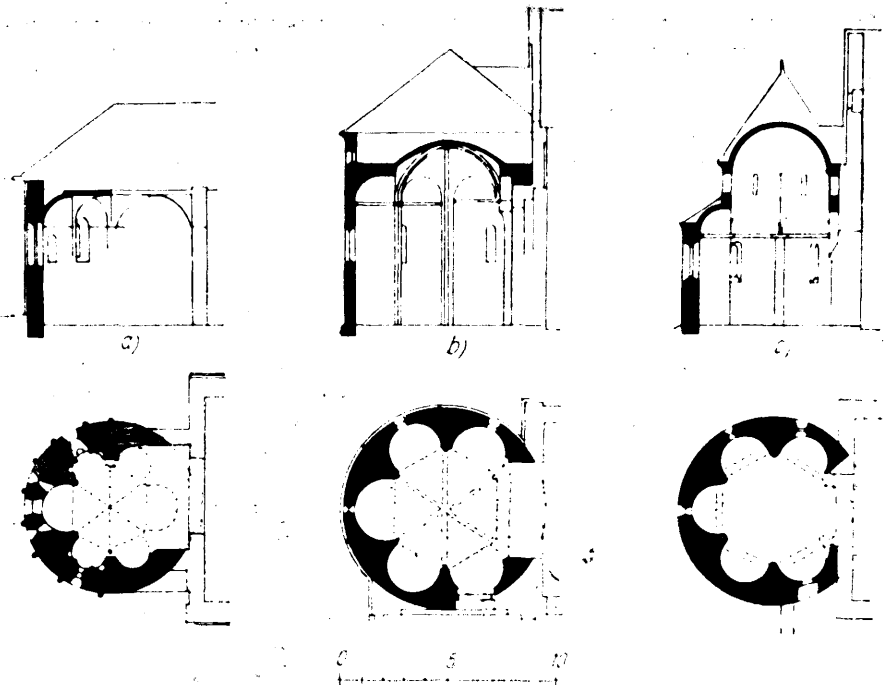
Érdekes és a fenti felvetéssel, valamint más, e kérdésre is kitérő kutatók megjegyzéseivel összevethető az a megállapítása is, hogy a hatszögre szerkesztett centrális épületek kora Nyugat-Európában a XII—XIII. századra tehető. Ilyen templomok a templáriusok nagyobb arányú építési tevékenységével hozhatók szoros kapcsolatba e területen. Ennek dacára, a karcsai körtemplom építésnek idejét a XII. sz. elejére határozta meg. A kiszombori körtemplom esetében a hatfülkés körtemplom építésének idejét nem jelzi, de bordás boltozatát későbbinek, XIII. században épültnek tartotta (11. kép). Tanulmánya összefoglaló részében a fentieknek kissé ellentmondó, illetve azzal nem egészen egybehangzó, önmaga által is kalandosnak látszó hipotézist vet fel. Nem tartja kizártnak, hogy a Tiszatáj — ahol a három hatkaréjos körtemplom található — és a Kaukázus vidéke között a tárgyalt templomok vonatkozásában is a Keletről jött magyarság létesítette. Ennek alátámasztására a tarnaszentmáriai templom hajójának formakészletét és örmény lakosság nyugatra történő vándorlását említi több más adat mellett.¹⁵

¹³ Ezeknek az adatoknak, megfigyeléseknek értékelése szükségessé teszi az eddigi közlésekben szereplő megállapítások ellenőrzését, az azóta előkerült újabb ásatási anyagnak, s azok értékelésének figyelembe vételét (Letenye-Szentkeresztomb, Sály, Szalonna, Kerestúr n. Váhom, Trenčín). A fentiek azonban nemcsak az újabbban előkerült, vagy kutatott körtemplomokra vonatkoznak, hanem románkori templomépítészetünk — elsősorban a falusi — egészére, amelytől nem vonatkoztathatjuk el a körtemplomokat az alapítás, építés, birtokviszonyok stb. tekintetében. Az elmondottak mellett jelentős segítséget várhatunk a történeti adatokkal való pontosabb egyeztetéstől, azoknak a vizsgált kérdések körébe történő jobb beillesztésétől.

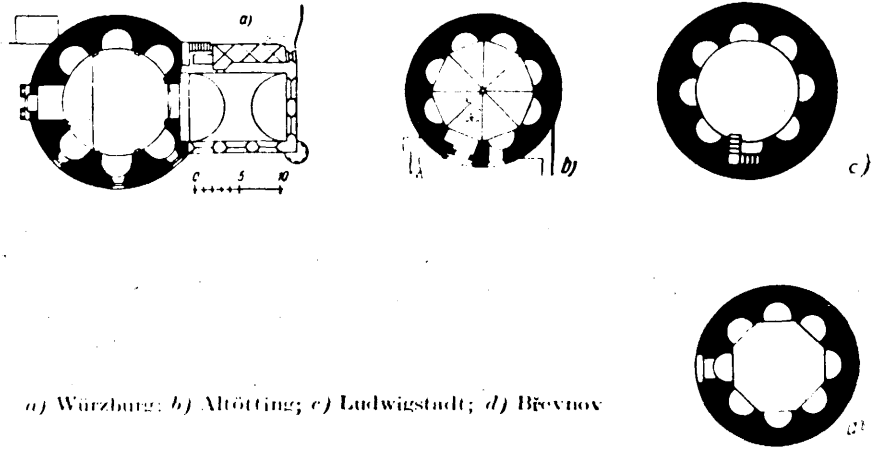
¹⁴ Csemegi J., i. m. 337—345. — *Hóman-Szekfű*, Magyar történet. I. Budapest, 1941. 441. — (E helyen jegyezzük meg, hogy igen lényeges különbség mutatkozik az építőanyagban. Míg a Kaukázus-vidék említett templomai mind szépen faragott kváderkövekből épültek, addig a három magyar fülkekoszorús körtemplom építőanyaga téglá. A különböző építőanyag feltehetően más és más építészeti gyakorlatot, megoldást igényel, amely egy ilyen összehasonlításnál feltétlenül különleges figyelmet érdemel.)

¹⁵ Csemegi idézett munkájában említi, hogy a templáriusok XII. század közepén épített temploma Párizsban körtemplom volt, amelynek középterét a körüljárótól hat oszlopköteg választotta el. Hasonló volt ahhoz a rend londoni, douvresi és maplesteadi temploma.

Molnár Vera említett munkájában nem tartja elképzelhetetlennek, hogy a karcsai körtemplomot a johanniták építették. Ugyanott azonban a templom építését — ha feltételeesen is — a XI. század 2. felére tette, amikor a johannita rendet még meg sem alapították. E két feltevés ellentmond egymásnak. A kettő közül a jobban alátámaszthatót előnyben kell részesíteni.

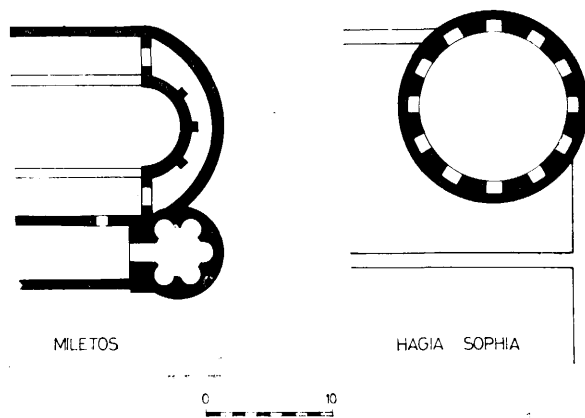
Keresu, Kiszombor, Gerény (Az egykori József Nádor Műegyetem középkori tanszékén készült rajz, 1935)

a) Würzburg; b) Altötting; c) Ludwigstadt; d) Břevnov

11. Hat- és nyolcfülkés körtemplomok Európában (Csemegi József nyomán)

Úgy gondoljuk, Csemegi József dolgozatának éppen azok a részei fontosak számunkra a hatkaréjos, fülkekoszorús templomok eredetének tisztázására, amelyet a Kaukázus-vidékről való származtatás lehetősége miatt nem vizsgált meg eléggé részletesen. A Nyugat-Európában ismert hatszögre szerkesztett centrális templomok és az osztrák-csehszlovák szórványok építési idejét a XII—XIII. századra határozta meg a templáriusok építési tevékenységével és az 1217-es kereszteshadjárattal hozva kapcsolatba. A Nyugat-Európában található példák mellett — ezek nyolckaréjosak — leközlte a miletosi templom alaprajzát is, amelynek délkeleti sarkánál egy hatkaréjos, fülkekoszorús körtemplom látható. A szentföldi érintkezésekkel kapcsolatba hozott európai anyag szempontjából ez különösen fontos. Bizáncban [Konstantinápoly] ugyanis egy hasonló körtemplom áll — a templom kincseit és felszerelési tárgyait őrző Skenophylakion — a hatalmas Hagia Sophia északkeleti sarka közelében. A templom tervét traliesi Anthemios és miletosi Isidoros készítette és Justinianus császár építtette azt fel 532—537 között. Az igaz, hogy ennek a körtemplomnak 12 fülkéje van, de annak felépítésében kétségtelen szerepe volt a miletosi hatkaréjos körtemplomot ismerő — talán annak tervét készítő — Isidorosnak. E két emlék a további vizsgálat szempontjából igen fontosnak tűnik (12. kép).¹⁶

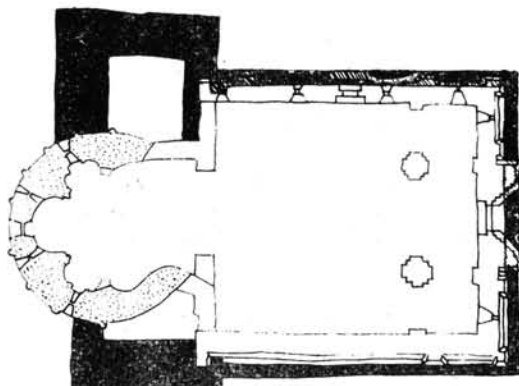
12. Belsőfülkés körtemplomok Konstantinápolyban és Miletosban (Csemegi József nyomán)

A magyarországi hatfülkés körtemplomokkal ezután Molnár Vera foglalkozott részletesen a karcsai körtemplom régészeti-műemléki kutatása és helyreállítása során. Az 1964-es ásatás feldolgozásában beszámol az új eredményekről, megfigyelésekről. A három hatfülkés körtemplommal kapcsolatban megemlíti, hogy azokat nemcsak hatszögre szerkesztett alaprajzuk köti szorosán össze, hanem építőanyaguk, a téglá

¹⁶ Csemegi J., i. m. 345. (A Szerző nagyszerű anyaggyűjtése és kérdésfelvetése, elemzése ez esetben nem vett figyelembe több igen lényeges különbséget, amely véleményünk szerint kizárja az általa elképzelhető lehetőséget. A bemutatott örmény példák közül szigorúan véve egy sem egyezik alaprajzilag — bár valójában hatfülkések mind — a magyarországi csoporttal. Míg azoknak jellemzőjük a hatfülkés megoldás mellett az alaprajzban mutatkozó gazdag változatosság, a hazaiak lényegében azonos megoldásnak mondhatók. A közölt példák közül csak a miletosi templom körképénél vethető össze a karcsai csoporttal. Ezzel szemben a Közép-Európában található — bár azok nyolcfülkés — sokkal inkább kíváncskoznak az összehasonlításra. Nem véletlen talán az sem, hogy Csemegi József egy lapon közölte azokat a hazai hatfülkés körtemplomokkal.) — Cs. Tompos E. — Zádor M. — Sódor A., Az építészet története. Középkor. (Bp. 1969) 84—90. és 112/a kép.

is, amely eléggé ritka körtemplomainknál. Körtemplomaink általában kőből épültek, kivéve néhány későt, a tatárjárás utáni nyugat-dunántúli csoportot (Kallósd, Vitegyédszentpál, Nagytótlak-Selo, Kispeleske, Garamsalló), olvashatjuk az építőanyagra vonatkozó megjegyzést. Ennek alapján felvetette a Bizánc felé mutató balkáni terület téglapítészetének vizsgálatát. Bár ez az ásatás sem adott biztos támpontot az építés idejének pontos meghatározásához, a templom későbbi átépítései alapján a körtemplomról feltételezi, hogy az a XI. század második felében már állt, mert a XII. század végén már másodszer bővítették azt. Ugy gondoljuk, hogy ezt az alapvetőnek számító megállapítást szükséges — ha csak röviden is — megegyszer átgondolni.

Az ásatás során a körtemplom két oldalánál egy-egy négyszögletes épület alapozásának maradványát találták. Ezen maradványok közül az észak felőli — az ásató megfigyelése szerint — teljesen megegyezik a második periódusként meghatározott, de felmenő falakban sehol nem jelentkező hajó alapozásával. Biztosan nem lehetett eldönteni, hogy a körtemplom mellett előkerült alapozásmaradványok melyik építéshez tartoztak. Molnár Vera a második építési periódusba sorolta e maradványokat, amelyeket különálló kápolnáknak vélt. Építési idejüket — a későbbi bővítést figyelembe véve — a XII. század első felére, vagy még korábbra, a századfordulóra tette (13. kép).¹⁷

13. A karcsai ref. templom feltárási alaprajza (G. Molnár Vera nyomán)

A körtemplom harmadik bővítésére a XII. század végén került sor, amikor a jelenleg álló templom hajójával csaknem azonos méretű korábbi hajót „valamilyen oknál fogva” lebontották. A második bővítést nagyobbra tervezték, háromhajósra, de ez nem valósult meg. Ennek az építkezésnek során műhelyváltozás következett be a kutató szerint, aki végül a johanniták szerepével zárja tanulmányát. (A johannitákat először 1186-ban, másodszer 1238-ban és végül 1282-ben említik oklevelek Karcsa birtokosaiként. Az utolsóként említett oklevél szerint Domonkos a johanniták esztergomi házának mestere eladta karcsai részbirtokát — tehát a birtok egy részét, esetleg a templommal együtt már korábban eladták — a Baksa nembeli Tamás comesnek.)¹⁸

¹⁷ Molnár V., Beszámoló a karcsai templom 1964. évi ásatásáról. Acta Antiqua et Archaeologica Tomus X. (Szeged, 1966) 103—113.

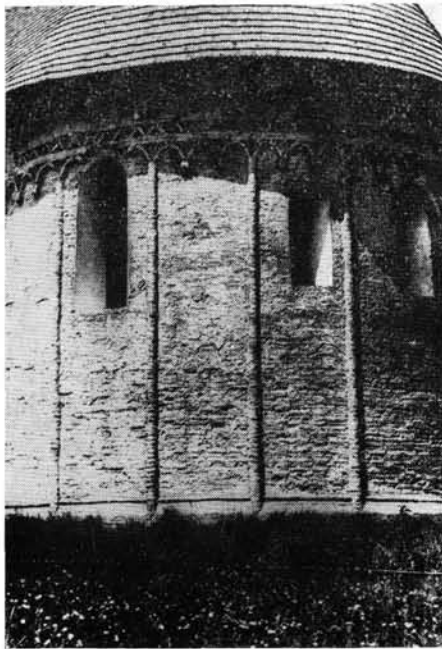
¹⁸ Molnár V., i. m. 112—113. — Fejér, Cod. Dipl. VII./5., 127., IV/1., 104—114., V./3., 132. — Balics L., A római katolikus egyház története Magyarországon. Bp. 1890. II/2. 300.

Nem áll módunkban most teljes részletességgel végig elemezni a karcsai ásatás megfigyeléseit, de a fent említettek nyomán szükségesnek tartjuk azzal kapcsolatos megfigyeléseinket közölni. A karcsai és a kiszombori kutatások eredményei, az azok alapján kialakított vélemények és megállapítások a magyarországi hatfűlkés és a most ehhez csatolandó körtemplomok vizsgálatában kulcsfontosságúak.

A karcsai körtemplom építéstörténetének vizsgálatában kiindulópontnak III. Orbán pápa 1186-ban írt oklevelét vesszük, miszerint a karcsai Szent Margit egyház a johanniták birtoka. Ez az adat számunkra azt jelenti — és most, a vizsgálat számára csak azt, — hogy akkor már állt a körtemplom. Ez az adat számunkra két további lehetőséget kínál és igényel. A további vizsgálat során figyelembe kell vennünk a johanniták szerepét, építkezéseit és antióchiai Szent Margitnak templomaink védőszentjeként való megjelenését, elterjedését, illetve azok körülményeit.

Építészeti vonatkozásban két dolgot kívánunk megjegyezni. A körtemplomon látható műrészletek (a falfelületet tagoló „sűrűn” elhelyezett félköríves keresztmetszetű faloszlopok, lábazat, a csúcsív felé hajló párkány, ablakok) sok hasonlóságot, rokonságot mutatnak későromán téglaeépítészettünkkel (14. kép).¹⁹ Ez egyben ellene mond az esetleges kaukázusi kapcsolatnak is, amelynek példaként felhozott emlékei szépen megmunkált kövekből épített templomok. Ezeknek alapján jól elképzelhető, hogy a karcsai körtemplom az első okleveles említését megelőző években vagy évtizedben épült.

Bővítését illetően az a véleményünk, hogy csak egy, az igaz, többször megszakadó, tervet változtató építkezés történt a XIII. század első felében. Mint már emli-

14. A karcsai körtemplom DK-ről helyreállítás után

¹⁹ *Kissné Nagypál J.*, Karcsa román kori templomának helyreállításáról Magyar Műemlékvédelem VII. Bp. 1974. 103—124. — *Gervers—Molnár V.*, i. m. 36—37. — *Dercsényi D.—Zádor A.*, A magyarországi művészet története. (1970) 76—81.

tettük, a kutató által említett második építkezésnek — [első bővítés] — a felmenő falakban semmiféle nyoma sem mutatkozik. Amennyiben ez a feltételezett bővítés felépült volna, annak nyomait, a falkötés helyeit a körtemplom két oldalán fel kellett volna lelni a kutatás során. Inkább arról lehetett szó, hogy eredetileg egy háromhajós, kereszthajós bővítést terveztek Karcsán a johanniták, akik még 1238-ban is birtokosok voltak ott. Ezt támasztja alá az a tény is, hogy több hasonló kereszthajós templomot építettek ez időben hazánkban (Gyulafehérvár, Kalocsa, Ócsa, Vértesszentkereszt stb.). Az utóbb említett vértesszentkereszt apátsági templomot a Csák nemzetség építette. Lóhere alakú szentélyfejjel és nevével kapcsolatban már többször felvetették a keleti kapcsolat lehetőségét. A nemzetség több tagja résztvett II. Endre keresztshadjáratában.²⁰ A vértesszentkereszt lóhere (kereszt) alaprajzú szentélyfejhez hasonló a karcsai körtemplom karéjainak alaprajza is, a (keleti) szentélyfülké kivételével. Úgy véljük, ez az egyezős, hasonlóság is figyelmet érdemel a karcsai körtemplom építési idejének meghatározásánál, csakúgy, mint a kőből épült hosszhajós bővítmenynek már teljesen csúcsíves, a gótikát idéző párkánya. Ehhez kapcsolódik még az a történeti adat is, hogy a johanniták éppen II. Endrétől kaptak jelentős adományokat a keresztshadjáratban tanúsított hősies, hűséges, hasznos részvételükért.²¹ A rend szerepének, helyzetének időszakos hanyatlásával csak a tatárjárás után számolhatunk, amikor a Sajó menti ütközetben a lovagok többsége holtan maradt a csataterén. A karcsai templom bővítésével kapcsolatban ez feltétlenül számításba veendő. Ez után kerülhetett csak sor az eredeti terv változtatására, majd a karcsai birtok eladására. Az elmondottak alapján az a véleményünk, hogy a körtemplomot a johanniták építették — feltehetően III. Béla idejében, 1173—1186 között —, s bővítését is ők végezték, irányították az 1217. évi keresztshadjáratot követő évtizedekben.²² Ennek és a már említett fejlettebb építészeti szerkezeteknek alapján a kiszombori körtemplom építésének idejét a XII—XIII. század fordulója táján, esetleg a XIII. század első negyedében kereshetjük. A harmadik hatfülkés körtemplom (Gerény) építésének idejét is az 1186 körüli években kereshetjük a karcsai templommal kimutatható hasonlóságok (méretek, kupoladob) és védőszentje, a Szent Anna névadás nyomán.²³ A most

²⁰ *Dercsényi D.—Zádor A.*, i. m. 55. („...a templomépítő Csák Miklós... első felesége francia, második pedig görög nő volt (valószínűleg III. Béla feleségével, Annával jött hazánkba...)”)

²¹ *Balics L.*, i. m. 297. — *Horváth Mihály*, Magyarország történelme (Pesten, 1860.) I. 345. — *Fehér*, i. m. III./1. 233.

²² *Horváth M.*, i. m. 399. — *Balics L.*, i. m. 297. — *Fejér*, i. m. IV./2., 221. (A karcsai körtemplom építésének általam feltételezett idejét (1173—1186) első okleveles említése és III. Béla uralkodásának kezdete jelölte ki. A védőszent kiválasztását feleségének, antióchiai Annának tulajdoníthatjuk. Ezt látszik megerősíteni az a tény is, hogy lányukat Margit névre keresztelték.) Margitot Isacus Angelus bizánci császár a harmadik keresztshadjárat (1189) előtti években vette feleségül. Béla és Anna házasságának éve 1172 (?). Margit 1173-ban született. (A király, illetve a királynő környezetéhez tartozó johannita lovagok — akiknek első és legfontosabb rendházaik is a királyi központokban (Esztergom, Székesfehérvár, Buda) épültek — talán éppen a királyi koronázás, illetve a királyi pár első (?) gyermekének, Margitnak születéséhez kapcsolták karcsai birtokukon — és az sem kizárt, hogy Gerény is az ő birtokuk volt akkor — egy, a rend építészetében nem ismeretlen körtemplom felépítését és Antióchiai Szent Margit tiszteletére történő felszentelését.)

²³ *Gerevich T.*, Magyarország románkori emlékei (Egyetemi Nyomda, 1938.) 33. és 827. — *Marosi E.*, A gerényi rotunda építéstörténetéhez. Építés- és Építészettudomány (1973) 296—304. (Nem tudjuk pontosan, hogy a templom védőszentje építésétől kezdődően Szent Anna volt-e. Mindenesetre furcsa véletlen lenne — mi nem tartjuk annak —, hogy két különleges alaprajzú és felépítésű, nagy valószínűséggel III. Béla idejében épült körtemplomunknak védőszentjeit a királyi család két tagjának (Anna és Margit) nevével egyezően, egymástól függetlenül választották volna ki építtetőik. A falképek közül az egyik királyi párt ábrázol. Érdekesek a Jézus és János apostol mellett ábrázolt katonáknak a keresztshadjárat (johannita) lovagok öltözetéhez való hasonlósága. Elképzelhetőnek tartjuk, hogy Gerény — Karcsához hasonlóan — a johanniták vagy a templomosok birtokában volt a XII—XIII. század fordulója körüli évtizedekben.)

felvázolt, a templomok építési idejére és részben e forma eredetétetésére, illetve közvetítésére vonatkozó véleményünket további adatokkal kívánjuk alátámasztani.

III. Béla első felesége antióchiái Anna volt, Manuel bizánci császár feleségének testvére. (Korábban a császár Mária nevű leányával jegyezte el Béla herceget. A jegyesség felbontása után Mária az antióchiái császár felesége lett, akit a Manuelt megöföjtött.) Bélának tehát már konstantinápolyi tartózkodása idejétől kezdődően (1162) módjában állt megismerni — ha csak közvetett, családi kapcsolatokon keresztül is — Antióchiát és a Szentföldet. Ezt bizonyítja az is, hogy Béla, még mint Dalmácia hercege, megvette a johanniták nagymesterétől, Gilbertustól a Jeruzsálem melletti Emaus váracsot.²⁴ A fentiek nyomán igen valószínűnek tartjuk, hogy Antióchai Szent Margit vértanú tisztelete III. Béla és feleségének közvetítésével és a johanniták közreműködésével felújult, megerősödött hazánkban. A johanniták birtokában levő karsai templom mellett csurgói templomuk védőszentje is Antióchai Szent Margit volt. Ez a templomuk is téglából épült. A templom nyugati homlokzata elé a XIII. század közepe táján egy alul négy-, fölül nyolcszögletes tornyot építettek téglából. A johanniták csurgói építkezése hatással volt a környék templomépítészetére (15—16. kép).²⁵

15. A csurgói rk. templom D-ről tatarozás közben (1977)

16. A lábodi temetőkápolna NY-i homlokzata tatarozás közben (1977)

²⁴ *Balics L.*, i. m. 296. — *Horváth M.*, i. m. 289—296. — *Magyar Sion* 1863. 60. (A feltétel az volt, hogy az emausi váracs csak akkor megy tulajdonukba, ha Béla, vagy felesége a szentföldre megy.)

²⁵ A csurgói templom tatarozása alkalmával módomban állt megtekinteni a vakolattól megszabadított nyugati homlokzatot és a padlásteret. Egyértelműen megállapítható volt, hogy a torony később épült a hajó nyugati falához, de még románkori jegyeket visel (félköríves záródású, rézsüs bélletű résablakok). A toronynak a kutatás során előkerült két csúcsíves záródású — az É-i és D-i oldalon — nagyméretű nyílása. (Hasonló megoldást a móri templom középkori tornyán találtunk.) A hajó nyugati falában egy kisméretű, élszedett körablak mutatkozik a torony emeleti terében. Hasonló méretű és helyzetű körablak került elő a most helyreállítás alatt álló közeli, lábodi temetőkápolna nyugati kapuja fölött. A kápolna téglából épült, s körbefutó, tagozott lábazata a karsai körtemplom megfelelő részletével mutat rokonságot.

Még egy fontos adatról szólhatunk Antióchiai Szent Margit védőszentként való hazai megjelenésével kapcsolatban. A kiszombori körtemplom szentélyében levő falkép középtől északra eső alakját Dávid Katalin a korábbi, különböző megállapításokkal szemben Szent Margitnak határozta meg a jobb kezében tartott, megkötözött sárkány alapján. Egy másik kép Szent Annát ábrázolja. A kettő között ma egy újkori ablak van. Lehetséges, hogy helyén korábban még egy festett alak volt. Mindenesetre a két „középső” alak jelenléte elgondolkoztató, ha figyelembe vesszük a karcsai és gerényi körtemplomok védőszentjeiről elmondottakat. A kiszombori templom védőszentjét a középkorból nem ismerjük. A falképek alapján lehetett Szent Anna, vagy Szent Margit (antióchiai) is.²⁶

Amint a gerényi templommal kapcsolatban felvetődött az esetleges johannita birtoklás lehetősége, úgy ez Kiszombor esetében sem tartható kizártnak. E feltevésre az elmondottakon kívül egy 1239-ben kelt oklevél feltehetően Kiszomborra vonatkozó adata jogosít fel bennünket. Jácint szőregi apát perbe idézte IV. Béla elé Buzád bán fiát, mivel ő az apátságnak Zobor nevű faluját lefoglalta. A király előtt úgy egyeztek meg, hogy Buzád mester az apátnak Zobor helységért száz márkát fizessen, amit aztán teljes joggal megtarthat.²⁷ A monostor téglából épült maradványainak feltárása választ adhat arra a most felvetett kérdésre, hogy az nem a johanniták részére épült-e. E lehetőséget támogatja az, hogy a johannitáknak a közeli Szegeden már 1193 óta jelentős birtokaik, feltehetően kórházuk és rendházuk volt.²⁸ A fontos királyi birtoknak számító Szegeden — sószállítás, raktározás, szétosztás — megtelepedésük jól illeszkedik az uralkodó környezetében, fontosabb birtokain való jelenlétük biztosítására irányuló törekvésükbe. Ez esetben még egy fontos adatot említhetünk.

A johanniták magyarországi működéséről, szervezetekről, építészetéről aránylag keveset tudunk. II. Endre tervei közé tartozott a latin császárság megszerzése és Magyarország tengeri hatalmának megszervezése. E törekvésekbe illeszkedik az általa vezetett kereszteshadjárat is, amelyben a johanniták és a templomosok fontos szerepet tölthettek be. Tripoliban — hazafelé jöve — „Curgótól a Drávaig terjedő föld uraivá tette a johannitákat, kiknek segítségével akarta megalapítani a magyar tengerészetet;”²⁹ Az bizonyosra vehető, hogy a johanniták — a lehetőségeknek megfelelően hazánkban is járatosak voltak a hajózásban. A rend nagymestere Palesztinában élt, Accrában, tengerparton álló várukban, anyamonostorukban. Kis-Ázsiával, a görög szigeteken levő kolostorokkal és Európával is tengeren át tartották elsősorban kapcsolatukat. Felmerül annak lehetősége, hogy magyarországi rendházaik között is fontos szerepe volt a folyami hajózásnak. Az eddig említett példák közül — a feltételeseket (Gerény, Kiszombor, Szőreg) is figyelembe véve — Gerénytől Kiszomborig a fontos tiszai, Esztergomtól Budán át a legfontosabb víziútnak számító dunai és a Curgótól az ahhoz kapcsolódó drávai „hajózható” folyami utakon való hajózás segíthette elő a johannita birtokok közti közlekedést. Valószínűleg ehhez kapcsolódott

²⁶ Dávid K., *im.*, 47—51.

²⁷ Balics L., *i. m.* 254—255. — Wenzel G., VII. 76. — Győrffy Gy., *i. m.* 839.

²⁸ Dávid K., *i. m.* 34—38. — Győrffy Gy., *i. m.* 902. (A szőregi apátság ásatása az elmúlt évben kezdődött és ez évben folytatódik. Az ásató Trogmayer Ottó.)

²⁹ Márki S., *Az Ó- és Középkor története. Második rész* (Budapest, 1910) 560.

³⁰ II. Endre eredetileg szárazföldön akart elindulni a kereszties hadjáratra, de később mégis a tengeri utat választotta, talán éppen a templomosok és a johanniták tanácsára. Erre utal az is, hogy II. Endre Della Croce Pontiuszt, a magyar- és tótországi templomosok mesterét, Horvátország és Dalmácia királyi helytartóját küldte előre Velencébe Sándor erdélyi préposttal a szükséges hajók megszerzésére.

még a Vágon való hajózás, Pöstyén és Esztergom között. E kérdést most csak felvetésnek szántuk, abban a reményben, hogy később ezt több adattal is sikerül majd alátámasztani.³⁰

TÉGLÁBÓL ÉPÜLT KÖRTEPLOMOK

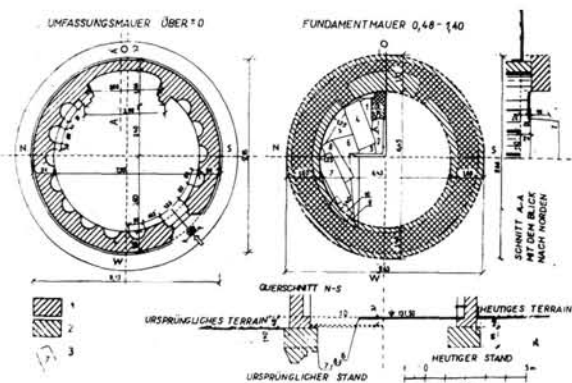
Eddigi vizsgálatunk során megkíséreltük a hazai hatkaréjos, fülkekoszorús körtemplomaink építésének időpontját a korábbiaknál megnyugtatóbb, elfogadhatóbb alapokra helyezni. Ennek eredményeként a korábban XI. századnak vélt építési idő helyett elfogadhatóbbnak tűnik annak a XII. század utolsó negyedére, a XII—XIII. század fordulójának tájára való helyezése. Valószínűnek tartjuk, hogy ez a hazai csoport szoros kapcsolatban áll a már Csemegi József által is idézett, Közép-Európában található nyolcfülkés körtemplomokkal (Würzburg, Attötting, Ludwigstadt, Brevnov), amelyek építési ideje egészen közel áll a most kialakított időrendhez. Ez viszont azt jelenti, hogy ez esetben már nem a karéjok száma, a szentélyeknek e fülkék egyikében, vagy esetleg külön kialakítása dönti el a körtemplomoknak egy csoportba való sorolását, hanem azt több szempont egyeztetése (építőanyag, azonos, vagy hasonló formák, szerkezetek, esetleg eszmei tartalom, az építetők közti közvetlen, talán közvetett kapcsolat stb. alapján tehetjük csak meg. Mi most először a hat- és nyolckaréjos körtemplomok — véleményünk szerint bővíthető — csoportjába elsősorban a fenti szempontoknak megfelelő, lényegében azonos alaprajzú tizenkétkaréjos és más belső elrendezésű emlékeket sorolnánk be.

Bár a hazai hatfülkés csoporttól első látásra élesen elválik, de alapos elemzés után azokkal szoros rokonságban áll a 12 apostol tiszteletére szentelt, 12 fülkés kisbényi (Bina) körtemplom. A kívülről köralakú templomnak keletelt szentélyét — amely lényegesen nagyobb a 12 egyforma méretű karéjnál — ugyancsak a faltestben alakították ki, amint az a hatkaréjosoknál történt. A körtemplom védőszentjei egyértelműen bizonyítják, hogy ez esetben egy építészeti szimbólum alkalmazásával állunk szemben. A tizenkét belső karéj a 12 apostolt jelképezi. (Ez megerősíti Csemegi Józsefnek azt a feltevését, hogy a hatszögre szerkesztett templomok ősi hiedelmet követő bajelhárító jelképek lehettek a középkori ember számára.) A templomnál végzett ásatás lényegében a karcsai és kiszombori alapozással azonosnak mondható szerkezeti megoldást, gyűrű alakú sávalapozást tárt fel (17. kép). Bár az ásató nem zárja ki annak lehetőségét, hogy a körtemplom, vagy annak egy elődje már a X. század végén, vagy a XI. század elején e helyen állott, de arra vonatkozó bizonyító anyagot eddig nem talált.³¹ Más kutatók általában a körtemplom építésének idejét az 1217 előtt ott alapított premontrai prépostság templomának részleteire hivatkozva a XIII. század első felére határozzák meg.³² Ezt a korhatározást több adat, megfigyelés is alátámasztja. A kisbényi körtemplom a premontrai prépostságtól nyugatra, mintegy 60m-re áll. Hasonló elhelyezkedést látunk a jáki apátsági templom és az azzal egyidős, Szent Jakab kápolna esetében is (18—19. kép). Az apátságot a Nagy előnévvel jelölt, Ják nemzetséghez tartozó Márton ispán alapította 1220 táján Szent György tiszteletére. A templom felszentelésére 1256-ban került sor. Egy 1780-ban készített egyházlátogatási jegyzőkönyv

³¹ *Habovstiak, A.*, Frühmittelalterliche Wallanlage und romanische Bauten in Bina. (Nitra 1966)

³² *Gervers—Molnár V.*, i. m. 39. — *Tóth M.*, Árpád-kori falfestészet (Budapest, 1974) 77. és 153. (A Szerző a kisbényi és a süvétei körtemplom térrendszere között rokonságot látott. A falképeket a körtemplom építésével azonos idejűnek is el tudta képzelni. Ilyen kisméretű templom esetében falképek első rétegét legtöbbször egyidősnek tartjuk annak építésével.)

említi, hogy a compostellai Szent Jakab tiszteletére szentelt kápolna régebbi mint az apátsági templom. Bogyay Tamás is kapcsolatba hozta a jáki építkezéseket a XII. század végi és a XIII. század elejei keresztshadjáratokkal. A kisbényi és a jáki centrális templomoknak az apátsági, illetve prépostsági templomokhoz viszonyított hasonló, csaknem azonos helyzete mellett figyelmet érdemel a fenti megállapítás is.³³ Nagyon valószínű, hogy a Ják nemzetség tagjai közül többen is részt vettek II. Endre

B77 - Rétunde. Grundriss und Querschnitt durch das Mauerwerk des Fundamentes

17. A kisbényi körtemplom feltárási alaprajza (Alojz Habovstiak nyomán)

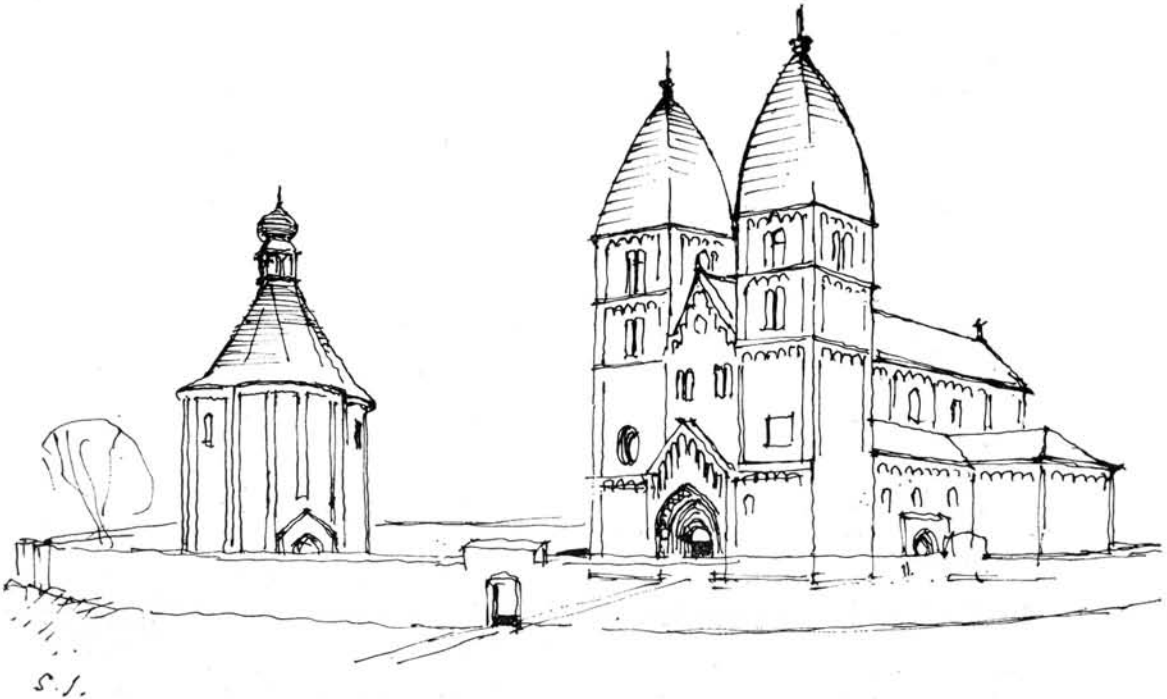
keresztshadjáratában, elsősorban talán az alapító Márton ispán és testvére Jakab. Feltehetően az sem véletlen, hogy a két testvér a lovagi erények nagy tiszteletben tartott példaképeit, a pogányok elleni küzdelmeikről híres szenteket választotta templomuk és kápolnájuk védőszentjéül. E választásra, csakúgy, mint a kisbényi körtemplomnak a 12 apostol tiszteletére történt felszentelésére hatással lehetett az építetőknek a keresztshadjáratban való részvétele.³⁴

A téglából épült, kör alaprajzú templomok most bővített csoportjába soroljuk a süvéteit (Švetice) is, amelyet ugyancsak antióchiai Szent Margit tiszteletére szenteltek. Az aránylag nagyméretű körtemplomot kívülről sűrűn egymás mellett elhe-

³³ Bogyay T., A jáki apátsági templom és Szent Jakab-kápolna (Szombathely, é. n.) 81—83.

³⁴ A jáki apátság alapításával kapcsolatban tudomásunk szerint még nem vetődött fel annak gondolata, hogy az az alapítónak a II. Endre által vezetett keresztshadjáratban való részvételének (?) következménye. Pontosán tudjuk azonban azt, hogy Smaragd pozsonyi főispán — később bácsi ispán — és Dénes főtárnokmester a király közvetlen kíséretéhez tartoztak a keresztshadjárat idején. Smaragd a zsámbéki, Keresztelő Szent János tiszteletére, Dénes pedig a türjei, Boldogságos Szűz tiszteletére szentelt premontrei prépostság alapítója. A két prépostság alapítását 1234 előttre tesszik, miután azok neve szerepel már az akkor készült rendi katalógusban. A két templom (alaprajza, szerkezeti részletei és műformái alapján) a XIII. század 2—3. évtizedében épült. Ezek után kézenfekvő már, hogy a két prépostsági templom alapítását és felépítését a keresztshadjárat (1217—18) és a katalógus készítése (1234) közti időre határozzuk meg. E helyen említjük meg a Türjéhez aránylag közeli, hahóti, Antióchiai Szent Margit tiszteletére és a rajki, Boldogságos Szűz tiszteletére szentelt, még a tatárjárás előtt alapított apátságot, illetve prépostságot.

A fentiek arra mutatnak, hogy a keresztshadjáratok nagy hatással voltak az abban részt vevő nemzetségek monostoralapításaira, amelyekkel a már addig is meglévő törekvések (tekintély, gazdagság kifejezése, családi temetkezőhely biztosítása, stb.) mellett emléket kívántak emelni a hadjáratban való részvételüknek. Az is elképzelhető, hogy a cselekedetük miatt — a hadjáratban való részvétel és az annak emlékére alapított apátság felépítése — kapták egyesek a nemzetségen belül a Nagy előnevet (Jáki Nagy Márton, Csanád nembeli Nagy Fülöp).

18—19. A kisbényi és a jáki apátsági templomok és centrális kápolnák

lyezkedő falpillérek tagolják, amelyeket fent félköríves párkány kapcsol össze (20—22 kép). A körtemplomot belülről csúcsíves diadalív osztja — hazánkban szokatlan módon — szentély és hajó részekre. A szentély falának felső részén Szent Margit életét bemutató képeket, alatta pedig a passiósorozatot láthatjuk. A falképek készítésének idejét az azzal legutóbb foglalkozó kutatók részben a XIII. század első, részben a második felére tették. A körtemplom építését legutóbb az 1240 körüli évekre hatá-

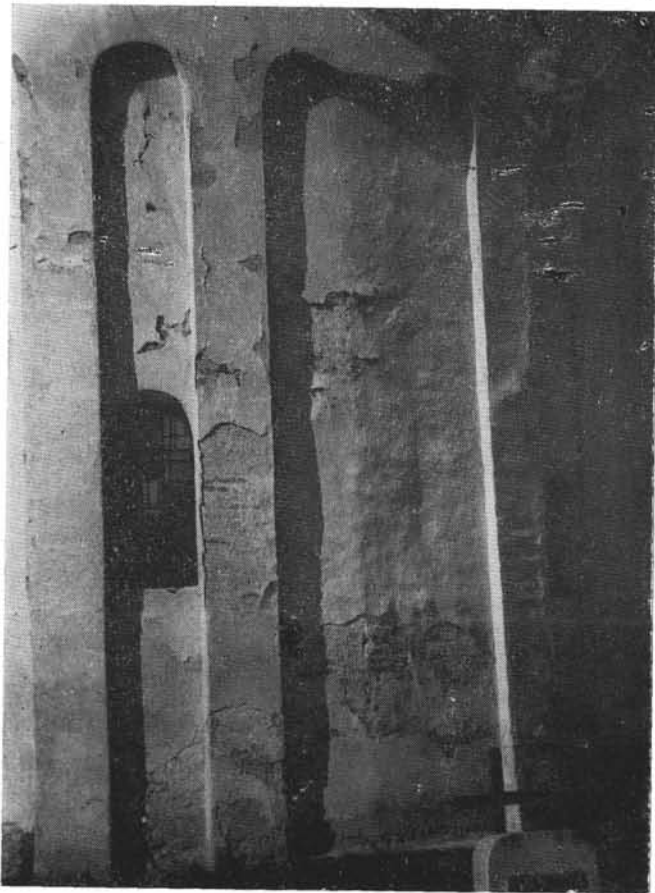
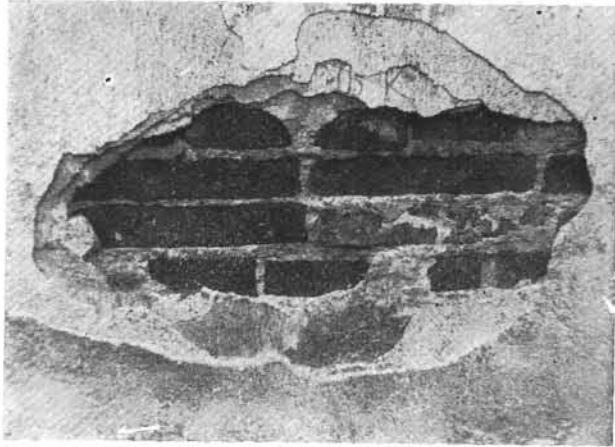

20—22. A süvetei körtemplom

rozták meg.³⁵ Figyelemre méltó az is, hogy a kőben gazdag területen téglából építették fel a körtemplomot, mint Kisbényben, ahol a nagy prépostsági templom kőből épült. Még nem ismerjük ennek okát, de nem tekinthetjük véletlennek ezt az egyezést sem, amely Karcsán, Kisbényen és Süvéten kívül máshol is előfordul (Szalonna, stb.).³⁶

³⁵ *Gervers—Molnár V.*, i. m. 39—40. (Az isaszegi templom feltárásakor előkerült körtemplom szentélyrésze más mint a süvetei, így egyelőre azzal nem hozható közvetlen kapcsolatba.) — *Tóth M.*, i. m. 85—86., és 158—160. (A süvetei falfestményeknél is valószínűnek tartjuk, hogy azok — Margit-legenda, passiósorozat — együtt készültek a körtemplommal. Így azok készítésének ideje — figyelembe véve Kisbényt, Dejtét és Szalonnát — inkább a XIII. század 2. negyedében kereshető. A Zách nemzetség feltehetően már 1258 előtt is birtokos volt Süvéten. A dejteji, süvetei és szalonnai falképek közti jelentős hasonlóságok (tartalmi és stílusbeli) arra utalnak, hogy azok készítése között szoros összefüggés kereshető.)

³⁶ Talán egy olyan építőműhely — esetleg johannita — áll ezen építkezések mögött, amely körtemplomok és esetleg más alaprajzú és nagyobb méretű templomok építésénél előszeretettel alkalmazta a téglát.

21—22. Részletek a süvétei körtemplomról

E munka keretében nem áll módunkban, hogy a magyarországi körtemplomok minden felvetődő kérdésével részletesen foglalkozzunk. Így most csak röviden utalunk arra, hogy a későbbiek során e most tárgyalt csoport — Kisbény, Süvéte — keretében további vizsgálatot igényel a többi, külön épített szentély nélküli körtemplom (a 12 apostol tiszteletére szentelt apostagi, a Szt. György tiszteletére épült bács-szentantali, a kerek-szenttamási stb.), elsősorban a téglából épültek.³⁷

KERÉK HAJÓJÚ, FÉLKÖRÍVES SZENTÉLYŰ KÖRTEMLOMOK

Ez az alaprajzi forma a magyarországi anyagban a legnagyobb számban fordul elő. Ilyenek a kétségtelen biztonsággal megállapítható legrégebbi magyar körtemplomok (Gyulafehérvár, Veszprém, esetleg Öskü, Sárospatak), de ismerünk ilyeneket a XIII. századból is (Kallósd stb.).

Ezen a típuson keresztül vizsgálható véleményünk szerint az a tartalmi, jelentésbeli változás, amely a XI. századtól a XIII. század végéig terjedő időben hazánkban is bekövetkezett körtemplomainknál (fejedelmi, királyi, püspöki, nemzetségszűri hatalom szimbóluma, plébániatemplom, emléktemplom). Ez a változás nyilvánvalóan a különböző évszázadokban épült körtemplomok számában is kimutatható lesz az elkövetkező időben végzendő kutatás során. Az eddig végzett kutatás, gyűjtés mintegy 60 centrális templomot sorol fel hazánkban. Ezek közül a XI. századra biztosan, vagy nagy valószínűséggel mintegy 4—5 tehető. A XII—XIII. század fordulója és a XIII. század vége közé eső időszakra — jelenlegi vizsgálatunk alapján — mintegy 15—20 centrális templom tehető. A többi templom építésének korát a további vizsgálat határozza majd meg. Valószínűnek tartjuk, hogy az eddigi megfigyeléseknek megfelelően, azok legnagyobb része a XII—XIII. század között oszlik majd meg, s csak igen kevés kerül majd a XI. században épült körtemplomok csoportjába. Mi most a kerek hajójú, félköríves szentélyű templomok közül a téglából épülteket emeljük ki, amelyek az építés idejét és körülményeit tekintve bővíthetik az eddig tárgyalt körtemplomok csoportját.

Először a szalonnai körtemplom építésének körülményeit, az arról kialakított véleményeket vizsgálánk meg röviden. A templom építésének idejét alaprajzi elrendezése, építészeti szerkezete és műrészletei, valamint a szentély Antióchiai Szent Margit életét bemutató legkorábbi falképei alapján inkább a XII—XIII. század fordulója táján, vagy a XIII. század első harmadában, mintsem a XI. században kereshetjük.³⁸ Körtemplomaink ilyen alaprajzot mutató csoportjában ez a részletekben leg-

³⁷ *Gervers—Molnár V.*, i. m. 45—46., 33—34., és 40. (Apostagot a szerző a bizánci hatásokra mutató templomok sorában említi, a gerényi-, karcsai- és kiszombori templomokkal együtt. Az 1805-ben lebontott templomról 1812-ben azt írják, hogy „...12 oldalakra gömbölyűen,...” épült. Ennek és a 12 apostolnak védőszentként való említése alapján elsősorban Kisbényre (Bina) gondolhatunk legközelebbi párhuzamaként. — Báccsal kapcsolatban megjegyzendő, hogy a kerek templom mellett a bácsi vár és a sokszögzáródású apátsági templom esetében felvethető a johanniták hatása, akiknek Bács faluval szomszédos birtokairól oklevelek is megemlékeznek. Egy 1231-ben kelt oklevél szerint egy birtok (Szentpál) határjárásánál említik, hogy az északról Bács faluval, egy másik oldalról pedig a dali János-lovagok földjeivel határos (*Wenzel*, i. m. XI. 225.). — (Kerek-szenttamással kapcsolatban figyelmet érdemel a johanniták fontos székesfehérvári és annak előbb birtokaként, majd önálló házként említett yanti (ganti) kolostora, amely szomszédos Kerek-szenttamással, valamint a dadi ház, Sárkeresztés, Jánosfutás (?) és Sárkeresztúr — feltételezett johannita birtokok — helynevek nem túlságosan távoli elhelyezkedése.)

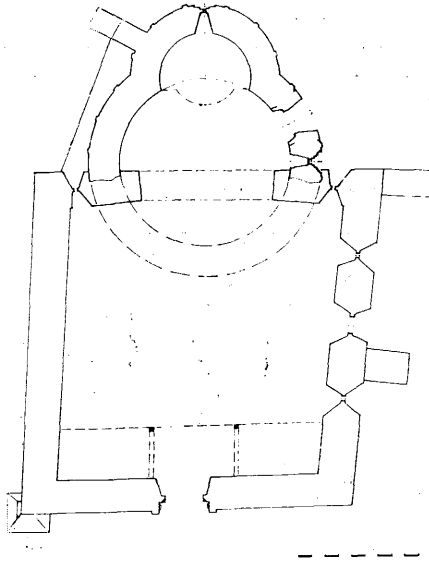
³⁸ *Dénes Gy.*, A szalonnai templom. *HOMÉ*, XII. 5—86.; *Gervers—Molnár V.*, i. m. 34.; *Tóth M.*, i. m. 87—88. és 161; *Kozák K.*, Három- és négykaréjos templomok Magyarországon. Arrabona 5. 171—192.

gazdagabb formát, megoldásokat mutatja (a külső falfelület falpillérekkel sűrűn tagolt, lépcsős bélletű ablakokkal áttört tömege, a gazdag, gyémántmetszésű, fogrovtos és alattuk a csúcsív felé közelítő félköríves párkány).³⁹ Az alaprajz és az építőanyag az előbbiekkal együtt a hazai körtemplomok eddig is legkésőbbinek tartott emlékeihez (Kallósd, Nagytótlak-Selo, Vitenyédzentpál) kapcsolja a szalonnai körtemplomot, a párkány pedig Karcsához, valamint néhány késő román templomhoz (23—24. kép). A védőszent és az annak életét bemutató falképek a johannitákkal, a

23. A szalonnai ref. templom alaprajza (Dénes György nyomán)

³⁹ A törtvonalú, félköríves-csúcsíves párkány a karcsai körtemplom párkányához áll legközelebb. A gyémántmetszéses díszű párkányhoz hasonlóak találhatók Budajenőn, Egerben és Váraszón. — A lépcsős bélletű ablakokkal rokon megoldásnak tekinthetjük az ábrányi (Abram), volt premontrei prépostság templomának szentélyablakait. A templom építésének ideje a XIII. sz. első harmadára tehető. (Avram, A., *Architectura romaniča din Crišana*. Oradea 1969. 33—36. Fig. 22, 25.)

24. A szalonnai templom DK-ről

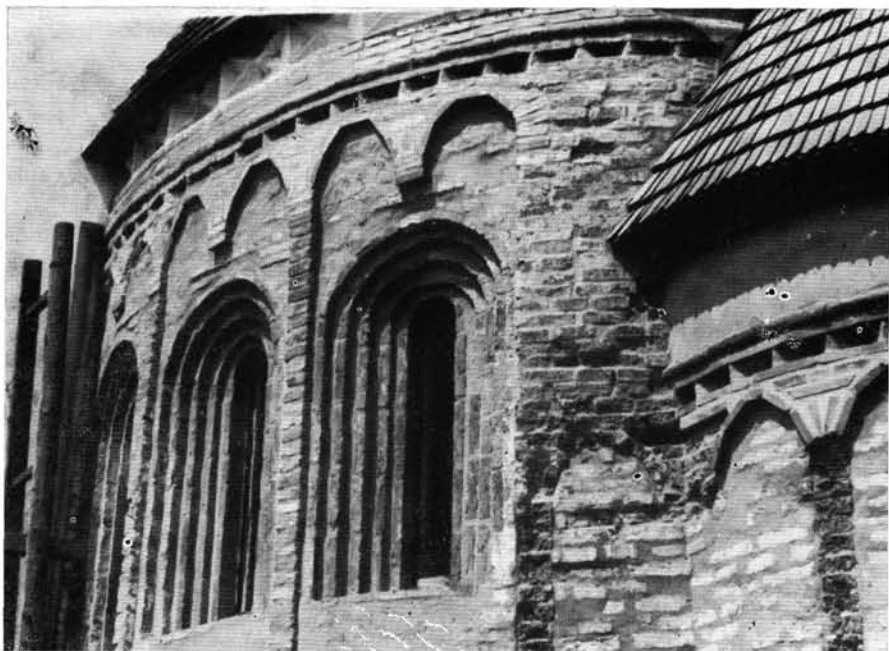
templomosokkal vagy a keresztesháborúkkal való kapcsolatra utalnak (Curgó, Hahót, Gerény, Karcsa, Keresztúr, Kiszombor, Kisbény, Süvete).⁴⁰ A kőben gazdag vidéken ez esetben felhasznált építőanyag (tégla) és a csaknem egyedülállóan mondható lépcsős kiképzésű ablakbéllet a már korábban felvetett kérdések elé állít bennünket, egy eddig ismeretlen építőműhely léteére utal.⁴¹ (25. kép).

A szalonnai körtemplommal azonos alaprajzot mutat a Vág melletti Keresztúr körtemploma. A néhány évvel ezelőtt helyreállított templomnak díszes, csúcsíves jellegű párkányát és annak az 1228-ban felszentelt Deákiban álló egykori bencés apátsági templom megfelelő részletével való azonosságát már említettük. Most még csak annyit tennénk hozzá, hogy az apátsági templom is téglából épült, s eddig a felhasználás szempontjából megmagyarázhatatlan építészeti szerkezete egyedülálló a közép-

⁴⁰ A hahóti apátságot az azonos nevű nemzetséghez tartozó Buzád fia Arnold alapította 1234 előtt. E helyen említjük meg, hogy a hasonló időben alapított türjei premontrai prépostság birtokai között találjuk Vitenyédet is, ahol a már többször is említett, téglából épített körtemplom áll.

⁴¹ Az eddigiek során felvetett lehetőségek az azok mellett felsorakoztatott adatok alapján jogosnak véljük egy johannita, vagy templomos építőműhely működésének, hatásának lehetőségét felvetni, amely ezen a kőben gazdag vidéken is előszeretettel alkalmazta építőanyagként a téglát és a rendi építészetben jól ismert körtemplomok mintájára, de a helyben kialakult formákhoz igazodva építette fel a szalonnai templomot. E kérdés tisztázását jelentős mértékben elősegítené az ábrányi, volt premontrai prépostság, a bácsi vár, a későbbi ferences kolostor és templom, valamint az a riacsi templomrom építési idejének és körülményeinek, valamint a johanniták Bács megyei birtokainak részletesebb vizsgálata. A bácsi kerektemplomot Nagy Sándor, Becsét pedig Györffy György említi a johanniták birtokaként az általunk vizsgált időszakban. Ez utóbbi által írt, többször idézett munkában találunk említést a bácsi ispotályról, amelyet 1234-ben a ciszterciek gondolnak, valamint Titelről, amelyet III. Béla 1193—96 között a jeruzsálemi Szent Theodosius monostornak adott. Úrrév névből Györffy György hercegi révre következett. A most összegyűjtött, úr szóval kapcsolt helynevek és a közeli, Bács megyei johannita birtokok alapján ez a név a johannitákkal is kapcsolatba hozható, akiknek a hajózásban ez időben jelentős szerepük volt (Nagy S., Középkori magyar történelmi műemlékek jelenlegi állapota a Vajdaság déli részén. Hungarológiai Intézet Tudományos Közleményei IV. évf. (1972 március) 107—115.).

kori Magyarország területén. A középkori magyar építőgyakorlatban ismeretlen megoldás mögött egy számunkra eddig ismeretlen, talán a templomos, vagy a johannita lovagrend szervezetéhez tartozó építőműhely alkotása rejtezik. E feltevést néhány adattal kíséreljük meg alátámasztani.

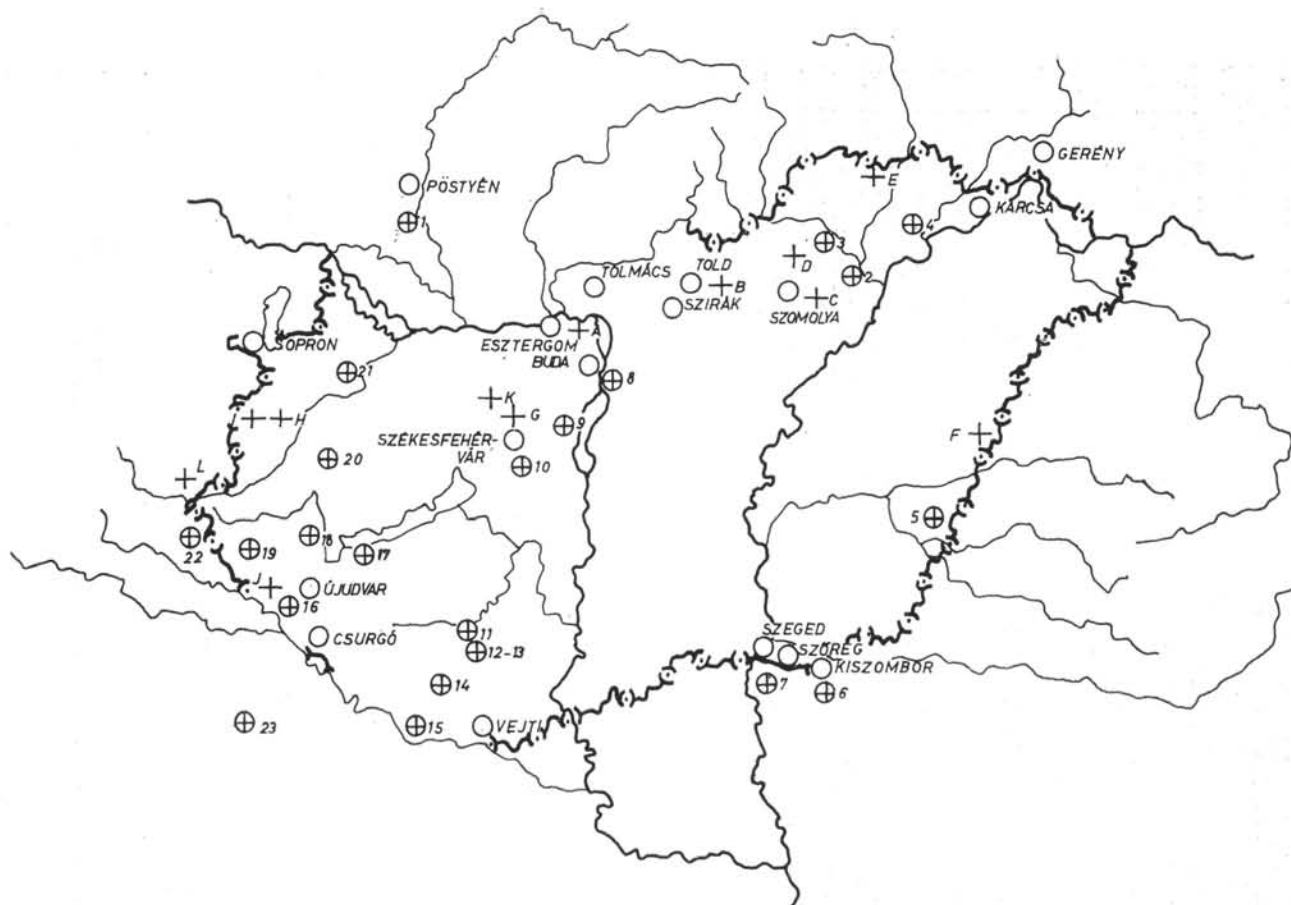
25. A szalonnai körtemplom három lépcsős bélletű ablaka és párkánya DK-ről

A Dudvág melletti Keresztúrtól nem messze eső Pöstyénben templomos, majd johannita kolostor maradványairól emlékeznek meg.

Az adat nem ellenőrizhető pontosan, de maga a közeli Keresztúr elnevezés kereszties lovagok birtoklására utal, mint az a Dunántúl délnyugati részében és az ország más területein is kimutatható (26. kép).⁴² Pöstyénytől északra a trencsényi várban az elmúlt években feltártak egy körtemplomot, amelynek belső terét — talán a XII—XIII. század fordulója táján — kereszt formájúra, négykaréjosra alakították.⁴³ Trencsén a XIII. század második felében a Csák nemzetség birtoka, amelynek több tagja

⁴² *Rutkay, A.*, Zišťovací výskum románskej rotundy v Križovanoch nad Dudváhom, okr. Trnava (Arch. rozhledy XXIX, 80—86.); *Borovszky* Nyitra megyéről írt munkájában említi a faluban egy régi „zárdát” és templomromot, amely véleménye szerint a XIII. században épült és szentélyében több „érdekes és szép csúcsíves részlet” látható. Korábban a templomos lovagrendnek volt itt kolostora.

⁴³ Az átalakítás és feltárás idején egyértelműen mutatkozott. Az átalakítás a rotunda közelében álló lakótorony építésével hozható kapcsolatba. Lehetséges, hogy a téglából épített lakótorony az ország védelméből részt vállaló templomos, vagy johannita lovagrend építőműhelyének alkotása. Feltehető, hogy a lakótorony, a pöstyényi kolostor, a keresztúri körtemplom és a deáki bencés apát-ság templomának építése között szoros összefüggés volt.

26. Johannita és templomos rendházak és -kereszt, -keresztes, -keresztúr végződésű helynevek a történelmi Magyarországon. *Jelmagyarázat:* ○ = johannita és templomos rendházak; továbbá

- 1 Keresztúr; 2 Hejőkeresztúr; 3 Sajókeresztúr; 4 Bodrogkeresztúr; 5 Sarkadkeresztúr; 6 Keresztúr; 7 Papkeresztúr; 8 Rákoskeresztúr; 9 Ráckeresztúr; 10 Sárkeresztúr; 11 Kaposkeresztúr; 12–13 Kis- és Gödrekeresztúr; 14 Almáskeresztúr; 15 Dráakeresztúr; 16 Murakeresztúr; 17 Balatonkeresztúr; 18 Szentpéterúr; 19 Petrikeresztúr; 20 Nemeskeresztúr; 21 Magyarakeresztúr; 22 Keresztúr; 23 Keresztúr; A Pilisszentkereszt; B Mátrakeresztes; C Mezőkeresztes; D Bükkzentkereszt; E Keresztéte; F Biharkeresztes; G Sárkeresztes; H Táplánszentkereszt; I Vaskeresztes; J Letenye-Szentkereszt; K Vértesszentkereszt; L Heiligenkreuz

27—28. Ipolykiskeszi körtemploma K-ről és ÉNY felől

résztvett II. Endre keresztshadjáratában. Bizonyosra vehető, hogy a trencsényi Csákok és a pöstyényi templomosok, majd később a johanniták közvetlen kapcsolatot tarthattak, úgyis mint „szomszédos” birtokosok. A várban álló kőszirtre téglából épített lakótorony eddig is talányos volt a kutatók számára. Nem lehetetlen, hogy a Szentföldről visszatérve a templomosok és a johanniták közreműködésével építették fel a várban a lakótoronyt és alakították négykaréjosra az ott álló körtemplomot. (A kérdésben való tovább lépésben feltehetően segítene a Vág és a Duna összefolyásánál levő Kolosnéma és a Nyitra melletti Szentgyörgy körtemplomainak vizsgálata.)⁴⁴

A keresztúri és szalonnai, téglából épült körtemplomok csoportjába soroljuk Kallósd, Móríchely, Nagytótlak-Selo és Vitenyédshentpál körtemplomait. Ezeknek építését a XIII. század 2. felére tették, Móríchelyét kivéve, amelyet csak G. Turcónak felméréséből ismerünk. Molnár Vera a várkápolnák csoportjában említi Móríchelyt, bár megjegyzi, a torony és az erődítés esetleg később épült a körtemplomhoz.⁴⁵

⁴⁴ *Csemegi J.*, i. m. 340—341. (Európa NY-i felében a centrális terek (hatszögre szerkesztett) építése a XII—XIII. századra korlátozódott, amelyek a templárius rend nagyobb arányú építési tevékenységének megindulásával hozhatók kapcsolatba Franciaországban, Angliában és az ibériai félszigeten.) — Az angol kutatók egy része is a templomosokhoz, a johannitákhoz és a Szent Sír renchez kapcsolja az Angliában épített centrális templomokat (Aslackby, Baldock, Dover, Garvay, London). A ludlowi vár rotundáját annak ura, lord Gilbert, egy templomos lovag építtette 1158—63 között. Northampton centrális temploma viszont az első kereszties háborúban részt vevő Earl Simon de Seplis (+ 1109) kívánságára készült. (*Gervers M., V.*, Pre-romanesque and romanesque rotundas in Britain. XXII. Múvtört. Konf. Bp. 1969. 42.)

⁴⁵ *Gervers—Molnár V.*, i. m. 31. — Úgy gondoljuk, a magyarországi körtemplomok csoportosításánál elhagyható a várkápolnákna a többitől való különválasztása. Ducó, Kislána, Keszthely, Móríchely, s mint előbb láttuk, talán Trencsén is egy korábbi előzmény után, néha nagyon későn vált vár, erődítés templomává.

Ez utóbbi megjegyzés helyes sejtés volt, kivéve talán a toronyra vonatkozó részt. A körtemplomot kívülről nem támpillérek erősítik, hanem az eddig tárgyalt, téglából épített körtemplomok külső falfelületét tagoló, sűrűn elhelyezett faloszlopok. Az alaprajzról leolvasható jellegzetességek és a körtemplomnak a kallódsi csoporthoz való közelsége egyaránt e csoportba tartozónak jelöli ki ezt a ma már csak felmérésből ismert középkori emlékünket. Miután a feltehetően johannita vagy templomos birtokok (Csurgó) határait kijelölő délnyugat = dunántúli = keresztúr helynevek által bezárt területre esik Móríchely, talán ez esetben is hatással volt építésére valamelyik lovagrend építőtevékenysége. E feltevést megerősíti még a csurgói és az újudvari johannita házaknak közelsége is.⁴⁶

KERÉK HAJÓJÚ, NÉGYSZÖGLETES SZENTÉLYŰ KÖRTEMPLOMOK

A körtemplomoknak ez a kis csoportja lényegében az általános középkori templomépítészet fejlődését követi. Az előző csoporttól csak a szentély formájának változása különbözteti meg, amely olyan, mint a tatárjárás után épült egyeneszáródású falusi templomok akkor újszerűnek tartott kialakítása.⁴⁷ E helyen most kicsit részletesebben csak azokról emlékezünk meg, amelyek korhatározása felülvizsgálatot, helyesbítést igényel.

Az e csoportba sorolható körtemplomok közül — amelyek száma az összegyűjtött 60-ból a legkevesebb — lényegében csak Ipolykiskeszi (Male Kosihy, Csehszlovákia) később bővített temploma áll (27—28.). Szentélye belülről félkörívesen záródik, s azt egy résablak világítja meg. Két hasonló résablak a hajó délkeleti falában található, ami arra utal, hogy a románkori gyakorlat szerint a harmadik ezek mellett és a kapu az ablakok alatt, vagy esetleg a hajó nyugati oldalán helyezkedett el.⁴⁸ Az eddigi kutatás adatai alapján az építőanyag gondosan faragott kváderkő, csakúgy, mint a későbbi építkezésnek ítélt torony. A körtemplom Vaclav Mencl által a XII. század végére tett építési idejét a Kárpát-medence románkori építészetének fejlődését figyelembe véve nem fogadhatjuk el. Valószínűbbnek tartjuk, hogy a körtemplom a magyarországi körtemplomok fejlődésének utolsó alkotásainak egyikeként a tatárjárás előtti évtizedben, vagy azt követően, 1230—1250 között épülhetett. A hajó

⁴⁶ *Gerevich T.*, i. m. 89., 192. és CCXIV. tábla 1. ábra. (Az e helyen bemutatott ivmeződombormű mélyített, háromkaréjos mezejében levő szalagfonatos kereszt két oldalán kentaurt és két összefonódó sárkányt látunk. A kőfaragvány Újudvarról került a Nemzeti Múzeumba.) Újudvar már 1193-ban a székesfehérvári johanniták birtoka Csurgóval, Ganttal, Horchával, Kerekivel és még sok más faluval együtt. Előbb Csurgó, (Chergon), majd Újudvar (Oivdvor) és Gant (Yant), valamint talán Horcha (Aracs vagy Acsa, ahol 1318-ban Szent Margit tiszteletére szentelt egyházat említenek) lesz önálló johannita egyház. (Ez a Horcha nem azonos Karcával, amelyet 1186-ban az esztergomi anyakolostor házai között említenek.) Ezekből az adatokból egy kicsit a johanniták hazai terjeszkedésére, szervezetére is útmutatást nyerünk. Ugyanis később, 1238-ban a székesfehérvári „anyaháznak” közös előjárója (praceptor) volt a yanti (ganti) kolostorral, csakúgy, mint a csurgóinak és az újudvarinak 1264-ben, valamint 1272-ben. Ez utóbb említett évben a csurgói és újudvari praceptor a János-lovagok magyar- és tótországi mesterének helyettese. Ez az adat a csurgói ház jelentőségére utal. Az újudvari ivmeződombormű és a dunántúli Kereki (Querequi) birtoklása — feltehetően egykori körtemploma miatt kapta ezt a nevet a falu — egy-egy szerény utalás a johanniták hazai építkezéseire. (Kereki esetében még a különös alaprajzú, téglából épült vár magjában is elképzelhető — Trencsénhez hasonlóan — johannita építkezés.)

⁴⁷ *Kozák K.*, A román kori egyenes szentélyzáródás hazai kialakulásáról. (A szigligeti Avasi-templomrom feltárása.) Magyar Múemlékvédelem III. 111—133.

⁴⁸ Ilyen ablak és kapuelrendezést láthatunk az ősküi-, a jáki-, kallódsi-, keresztúri (Dudvág melletti)-, szalonnai körtemplomoknál, s az ismert részletek alapján hasonló lehetett a kisbény (Bina)- és a többi körtemplomnál is, amelyek még nem kerültek kutatásra.

belsejében mutatkozó falfülkék a kallósi csoport részletmegoldásaira emlékeztetnek bennünket.

Az építés idejére vonatkozóan nem mondhatunk mást a Szent István tiszteletére téglából épített s a század elején elbontott kispeslesei (Peliszor, Románia) körtemplom esetében — nyugati bejárata is erre az időre, a XIII. század közepe tájára utal —, és a Nagykőrös mellett, Homoktálypusztán (Szörhalom) feltárt templommal kapcsolatban sem. Az egyenes szentélyzáródású templomok — legyenek azok kör- vagy hosszhajósak — általában a tatárjárást követő évtizedekben épültek, néhány egyedi esettől eltekintve.⁴⁹

NÉGYKARÉJOS TEMPLOMOK

Molnár Vera szerint a négykaréjos templomok nem tartoznak szorosan a körtemplomok közé, amint azt korábban a kutatók meghatározták. Véleményünk szerint azonban az építésüket előidéző okok, idejük és bennük rejtőző tartalom — építészeti szimbólum — miatt helyük mégiscsak itt van.⁵⁰

Miután a jáki Szent Jakab-kápolnáról már korábban történt említés — és azzal formailag, szerkezetileg rokon centrális épületről van szó —, most inkább a pápóci Szent Mihály-kápolnáról szólnánk röviden. Az eddigi kutatás úgy értékelte, hogy a kettő közül a pápóci épült korábban, a XIII. század első negyedében és az mintául szolgált a másoknak építésénél. A rendeltetés tekintetében azonban némi eltérés mutatkozik a két templomról alkotott vélemények között (plébániai és részben (emeleti szint) préposti használat).⁵¹ Úgy véljük, hogy a felhasználás kérdését is csak a most kibővített csoport átfogó elemzése nyomán kísérhetjük meg elfogadható módon meghatározni. Ennek érdekében tekintsük meg a többi, magyarországi négykaréjos templomot is, amelyek alaprajzukban kereszt formát rejtenek, csakúgy, mint a vértesszentkereszt szentély.

A pápóci templom után most az utóbbi években feltárt bercsei négykaréjos templomról emlékeznénk meg. Az ásató az előkerült leletek (vörösmárvány oszloptörődék, oroszlán, idomtégglák) és a négykaréjos templomok magyarországi kialakulásával kapcsolatos vélemények alapján a négykaréjos templom építésének idejét a XIII. század közepe táján keresi.⁵² Ezekhez a megállapításokhoz még annyit tehetnénk hozzá, hogy a négykaréjos-, kereszt alaprajz és az esztergomi johanniták közelsége miatt — az idomtégglák alapján feltételezhető igényes téglaeépítkezés nyomán — ez esetben is a keresztshadjárat (1217—1218) közvetlen, vagy közvetett hatásával számolhatunk.⁵³

⁴⁹ *Gervers—Molnár V.*, i. m. 41—42. és 76—77.

⁵⁰ A négy karéj a kereszt, a hármás ablakelrendezés a kapuval együtt a Szentháromság jelképe volt. (Kozák Károly: Három- és négykaréjos templomok Magyarországon Arrabona V. (Győr, 1963/171—192.)

⁵¹ *Bedy V.*, A pápóci prépostság és perjeltség története. (Győr, 1939) — *Csányi K.*, — *Lux G.*, A pápóci Szent Mihály kápolna. Technika (Budapest, 1942). — *Gervers—Molnár V.*, i. m. 58—59.

⁵² *Horváth I.*, Középkori régészeti kutatások Esztergom környékén. Műemlékvédelem XV. 2. sz. 86—91. (Csamatszombata, ma Csimaföld Keresztelő Szent János tiszteletére szentelt templomának romjai fölött a XVIII. században kápolnát építettek. A védőszent nevének a keresztes háborúval kapcsolatba hozható zsámbéki templomával való egyezése felfogható a johanniták hatásaként.)

⁵³ A Dunántúl északkeleti negyedében állt a johanniták két fő háza — Esztergom, Székesfehérvár — a XII—XIII. század fordulója táján, s még két kisebb, a dadí (dadai ?), valamint a gánti (yanti) ház. Jelenlétük bizonyára több területen, így az építészettel, védőszentek kiválasztásával, kolostorok alapításával kapcsolatban is éreztette hatását közvetlen környezetükben, esetleg még távolabb eső helyeken is.

A négykaréjos templomok egy másik csoportját Erdélyben találjuk. Ezek közül a Székelyudvarhelyen (Odorhei) álló, egyszintes, de eredetileg feltehetően — a tetőforma alapján — kupoladobos Jézus Szíve-kápolna⁵⁴ alkalmas a most tárgyalt csoportba való közvetlen besorolásra középkori részletei (ablak) alapján. Ez esetben azonban számolhatunk azzal, hogy a templom titulusa korábban más volt.

Guraszádának a szabályos négykaréjos alaprajztól való eltérése és középtere felett emelkedő tornya miatt előképeit máshol keressük, építésének idejét a XIII. század végére tették. Gyergyószentmiklós és Kézdiszentlélek négykaréjos temploma kutatás hiányában most még nem vizsgálható a felvetett kérdésekkel kapcsolatban.⁵⁵

A karcasai csoport kupoladobos és az erdélyi Guraszáda templomának középtere felett emelkedő toronyhoz kapcsolódik, annak talán egy fejlettebb változatát képviseli a haraszi (Hrast nad Hornacom, Csehszlovákia), Szentháromság tiszteletére szentelt templom, amelyet később hosszajóval bővítettek. (A templomban található, Szent Margit legendáját bemutató falképek felvetik annak lehetőségét, hogy az eredetileg négykaréjos templomot Szent Margit tiszteletére szentelték. A hódoltság után épített, vagy újraépített templomoknál gyakran választották védőszentül a Szentháromságot.⁵⁶ A templom építésének idejét a XII—XIII. század fordulója tájára teszik. Valószínűnek tartjuk, hogy a jáki Szent Jakab-kápolna és a csoportjába sorolható bercesei templommaradványok, valamint a pápóci kápolna építésének ideje táján, hasonló indítékok, hatások nyomán épült fel a haraszi templom is. Alaprajzában a kereszt építészeti szimbólumát rejtí, mint a vértesszentkereszt apátsági templom szentélye. Ezzel, valamint az egykor látható falképek alapján feltételezhető védőszent, Antióchiai Szent Margit nyomán a XII. és XIII. sz-i keresztshadjáratok idején kialakult vallási képzetekhez, áramlatokhoz kapcsolódhatott.⁵⁷

Miután jelenlegi vizsgálatunkban körtemplomaink utolsó fejlődési szakaszát is érintettük (négyzetes szentély), ehhez kapcsolódva, néhány sokszögletű hajójú templomról is megemlékeznénk.

⁵⁴ *Entz G.*, Die Baukunst Transsilvaniens im 11—13. Jahrhundert, I—II. Teil. Acta Hist. Art. Tom. XIV. Fasc. 3—4. 44—45. és 162; *Gervers—Molnár V.*, i. m. 59; *Tóth M.*, i. m. 162. (Antióchiai Szent Margit legendáját ábrázoló falképeket említ Udvarhely megyében Bögözön, Homoródszentmártonban és Székelydályán. Háromszék megyében pedig Gelencén és Sepsikőrispatakon.)

⁵⁵ *Entz G.*, i. m. 39—42. és 138. — *Gervers—Molnár V.*, i. m. 59.

⁵⁶ Így történt ez a kácsi templomnál is, amelynek védőszentjei a középkorban Péter és Pál apostolok voltak (*Kozák K.*, Adatok Kács történetéhez. HOMÉ VII. 231—266. — *Gervers—Molnár V.*, i. m. 59.; *Tóth M.*, i. m. 88—89. és 162.)

⁵⁷ Ezen áramlatokhoz tartozik a szentföldi lovagok, a templomosok és a johanniták hatása is, akiknek Haraszt környéki birtokaikra vonatkozó adatot még nem ismerünk, de a gerényi-, karcasai-, süvetei- és szalonnai falképek alapján ez esetben is számolhatunk esetleges hatásukkal. (A Csurgó környéki, Keresztúr falunekhez hasonlóan még sem itt, sem a Székelyföldön nem tudtuk összegyűjteni a jelzett helyneveket, amelyekből némi következtetéseket vonhatnánk le a lovagrend egykori birtoklására. Azt azonban tudjuk, hogy hasonló eredmények elképzelhetők ezeken a területeken is. Székelykeresztúron, ahol az elmúlt években tárták fel a jelenlegi templomnál egy korábbi, nagyobb, háromhajós, NY-i toronypáros — a tornyok között nyitott előcsarnokkal —, támpillérestemplom maradványát, a hagyomány őrzi a johanniták egykori otlétét. Találunk azonban a Székelyföldön több hasonló helységnevet is: Csicsókeresztúr, Keresztvár (?), Szászkeresztúr. A későbbi kutatás feladatai közé tartozhat ezeken a területeken is felderíteni a johannitákhoz kapcsolható adatokat.) *Entz G.*, i. m.; *Keresztes I.*, A székelykeresztúri rk. templom helyreállítása (Románia). Műemlékvédelem XX. 4. sz. 236—238.)

Az e csoportba tartozó emlékekről egybehangzóan állítják, hogy azok — első-sorban a soproni Szent Jakab-kápolna — a románkori és gótikus építkezések közti időben, a XIII. század közepe táján épültek. Vegyük azonban sorba ezeket röviden, talán így kiegészíthetjük néhány adattal, megfigyeléssel rájuk vonatkozó ismereteinket.

Ezek közül legismertebb emlékünk a soproni Szent Jakab-kápolna. A nyolcszögletű, belülről csúcsíves falfülkékkel és faloszlopokkal tagolt, boltozott hajóhoz a sokszög három oldalával záródó boltozott szentély csatlakozik. A kápolna alatt boltozott csontház helyezkedik el. A kápolnának gótikus elemeit és sokszögzáródású szentélyek kialakulásának hazai rendjét figyelembe véve, a kápolna építésének idejét a XIII. század közepe helyett, inkább a század 2. felére tehetjük. Építésével és a védőszent nevének kiválasztásával kapcsolatban érdemes felfigyelni a johanniták soproni jelenlétére.⁵⁸

Podolinban (Podolinec, Csehszlovákia) a Nagyboldogasszony tiszteletére szentelt gótikus plébániatemplom szentélye is egy nyolcszögletes hajójú és félköríves szentélyű kis templom volt eredetileg, amelyet támpillérek erősítettek. Az alaprajzból és a meglevő részletekből leolvasható építészeti szerkezet, valamint a soproni példa alapján építésének korát ugyancsak a XIII. század 2. felének közepe tájára tehetjük.⁵⁹

E csoportba soroljuk a Környén feltárt, kívülről sokszögű — 10 oldalra szerkesztett —, belülről kör alaprajzú, patkóíves szentéllyel záródó templomot is. A hajó közepén egy erős középpillér alapjának maradványait, kívül pedig XIII. század végi érmékkel meghatározott korú sírokat tártak fel. A 8 m belső átmérőjű templom feltehetően a Környétől 2 km-re eső, elpusztult Avas falu plébániaegyháza lehetett. A XIII. század közepe tájára meghatározott építési idő — a fentiek figyelembe vételével — itt is inkább a XIII. század utolsó harmadára tehető.⁶⁰

A sokszögletű hazai templomok, vagy kápolnák egyértelműen a Középkori Magyarország centrális emlékeinek legkésőbbi csoportját képezik, s jól illeszkednek hazai építészettünk fejlődésének rendjébe. Az említett három emlék közül kettő falusi plébániatemplom volt, a soproni Szent Jakab-kápolna eredeti rendeltetése még nem egészen tisztázott. A később épített, közelében álló Szent Mihály templomhoz való viszonya némileg emlékeztet a jáki Szent Jakab és a kisbényi 12 apostol tiszteletére épített kápolnák és az ott álló apátsági, illetve prépostsági templomok helyzetére. Miután más esetekben is számolhatunk hasonló megoldással, e kérdésben további kutatásra lenne még szükség. A plébániai feladatoknak a nagyon kicsi, kápolnába való szorítása (keresztelés, esketés, temetés, stb.) kicsit erőltetettnek tűnik, különösen akkor, amikor tudjuk, hogy a hazai premontrei prépostságok (pl. Adony) ellátták ezeket a feladatokat is hazánkban. Ennek dacára, Kisbényben mégis építettek egy különálló kápolnát a premontrei prépostság közelében. A centrális kápolnák egy részének — elsősorban a csontházak, kétszintes szerkezetűeknek (karnerek) — a halotti kultusszal való kapcsolata arra figyelmeztet, hogy azok építésének körülményeit vizsgálva e szempontot szélesítsük ki, bővítsük. A vizsgált időszakra — XII. század utolsó harmada, XIII. század — eső kereszteshadjáratok, szentföldi és compostellai zarándok-

⁵⁸ Csatkai E. — Dercsényi D., Sopron és környéke műemlékei Budapest, 1956. 2. 408 — 412.

⁵⁹ Gervers—Molnár V., i. m. 35. és 41. kép. (E helyen a kerek hajójú, köríves apszisú rotundák csoportjában emlékeznek meg az alaprajzon nyolcoldalú hajójú kis templomról.)

⁶⁰ Gervers—Molnár V., i. m. 43—44. és 30. kép. (E helyen olvashatjuk a templomról, „...lehetőséges, hogy felmenő falai téglából épültek...”.)

utak, a lovagrendek (templáriusok, johanniták) hazai tevékenysége jelentős hatással lehetnek vizsgált körtemplomaink építtetőire a védőszent és az építészeti forma kiválasztásakor. A fentiek is utalnak a kérdés további vizsgálatának szükségességére.⁶¹

ÖSSZEFOGLALÁS

A hazai belsőfülkés, hatkaréjos kápolnák (Gerény, Karcsa, Kiszombor) csoportjának vizsgálatakor szembetalálkoztunk a magyarországi körtemplomok egy jelentős részénél mutatkozó megoldatlan kérdésekkel (építési idő, építészeti formák stb.). A válaszadás reményében kiszélesítettük a vizsgálandó anyagot. Elsősorban a hasonló építészeti megoldások (alapozás, párkányok, ablakformák, stb.), védőszentek (Antióchiai Szent Margit, Szent Kereszt, Szent Jakab) és a lehetséges építészeti szimbólumok figyelembevételével. A nagyobb számú emlék vizsgálata sok újabb szempontot, lehetőséget vetett fel. Az ennek nyomán kialakult vélemények jelentős különbséget mutatnak a korábban hangoztatottakkal, megállapításokkal szemben.

A XII. században hazánkba betelepült szerzetesrendek új elemeket, formákat és megoldásokat hoztak templomépítészetünkbe. Ezek közül a premontréiek és a ciszterciek építészeti anyagának összegyűjtésére, az azzal kapcsolatos rendi sajátosságok felderítésére irányuló kutatás már hozott eredményeket. Balics Lajos többször idétt munkája szerint a szentföldi lovagrendek közül a johannitáknak 27, a templomozoknak pedig 8 háza volt hazánkban az Árpád-házi királyok idejében. A számok önmagukért beszélnek. A johannita házak száma meghaladja a cisztercita és megközelíti a premontréi kolostorok számát a jelzett időben hazánkban. A premontréieknek Palesztinában volt néhány kolostoruk a johanniták szomszédságában, így a két rend hazai kapcsolatával is számolhatunk.⁶² A johanniták építészeti emlékeiről jóformán semmit sem tudtunk eddig. Most végzett vizsgálatunk talán az első lépésnek tekinthető a kérdés új módszerrel történő megközelítésében.

A johannitákat II. Géza (1141—1161) telepítette le a II. kereszteshadjárat (1147—48) után, feltehetően az akkor hazánkban átvonuló lovagok hatására Esztergomban. Megalapította és felépítette részükre őse, Szent István király tiszteletére felszentelt kolostorukat. Ez a kolostor lett a rend magyarországi kolostorainak anyagyháza. 1155 táján került sor a székesfehérvári monostor alapítására. Az alapító Martirius esztergomi érsek (1150—1158) volt. Ennek építkezéseit azonban már a királynő, Eufrozina fejeztette be, akit aztán ott temettek el. A királynő a johannitáknak máshol is jelentős birtokokat adott. Ezek közül az egyik legjelentősebb a szegedi, ahol kórházuk volt, s talán a királyi sószállítás és ellenőrzés munkájában is részt vehettek a hajózásban jártas, hajókat is birtokoló johanniták.⁶³ Első kolostoraik a ki-

⁶¹ E helyen nem áll módunkban — mint már jeleztük — minden felvetődő kérdésben a részletesebb vizsgálat. Most elsősorban a középkori Magyarország téglából épült kör- és négykaréjos templomaira, s azzal kapcsolatban Antióchiai Szent Margit, Keresztelő Szent János, Szent Jakab és a Szent Kereszt titulusokra, valamint a johanniták feltételezhető építészeti tevékenységére, ill. hatásukra vonatkozatható adatokat kíséreltük meg összegyűjteni és értékelni.

⁶² *Bachmund N.*, *Monasticon Praemonstratense*. Straubing, 1949. — A premontréiek Eger, 1866. 105. (A premontréiek Emelrich vezetése mellett hajóra szálltak és Palesztinában több házat alapítottak. Emelrichet később, 1152-ben tyrusi püspökké választották. 1163-ban halt meg. A rend tevékenységének 1187-ben Saladin hódításai vetettek véget. Két házukat feldúlták, a szerzetesek egy részét megölték, a többiek Saint Jean d'Acraiban, a johanniták székhelyén találtak menedéket. A város 1281-ben esett el.)

⁶³ *Balics L.*, i. m. 310—311. és *Győrffy Gy.*, i. m. 901—902. (Tálan erre utal az a tény is, hogy a johannitáknak adományozott királynői birtokhoz rév is tartozott.) — *Reiszig E.*, *A jeruzsálemi Szent-János lovagrend Magyarországon*. Budapest, 1928.

rály székvárosaiban és fő birtokközpontjaiban épültek. Ebből és valamivel későbbi okleveles adatokból egyértelműen kiolvasható, hogy a johanniták a király, illetve a királynő közvetlen környezetéhez tartoztak.

Az említett johannita kolostorok mellett jelentős birtokok és házuk állott a johannitáknak Csurgón is. Egyes adatok szerint ez a birtok eredetileg a székesfehérvári házhoz tartozott Eufrozina királynő adományaként. Más adat szerint — s a kettő nem mond egészen ellent egymásnak — a csurgói birtokot Eufrozina leányától, Margittól, III. Béla testvérétől kapták, aki András somogyi ispán felesége volt. A csurgói johannita kolostor, illetve templomának védőszentje Antióchiai Szent Margit volt.⁶⁴ A védőszent és az adományozó nevének egyezése, arra mutat, hogy a monostor alapítója Margit hercegnő lehetett. A most folyó templom-helyreállítás során megismerjük a téglából épült templom nyugati homlokfalát és a később, de még a XIII. században hozzáépített, téglából rakott, alul négy, felül nyolcszögletű tornyot (29—30. kép). Ez az első emlékünknél, amelyet kétségtelen biztonsággal azonosíthatunk a johanniták emlékegyüttesével.⁶⁵ Azt is megfigyeltük, hogy az oklevelek által később is említett jelentős csurgói birtok határain — amely a Drávaig terjedt — több Keresztúr [Keresztúr] nevű falu helyezkedik el (26. kép). Ezek a helynevek a keresztes lovagok, urak egykori birtokait jelzik itt a Dunántúl délnyugati részében és az esetek többségében valószínűleg az ország más részein is.

Ezek után és a korábbi adatok nyomán nagy valószínűséggel állíthatjuk, hogy a gerényi- és a karcsai körtemplomot a johanniták építették, feltehetően III. Béla és felesége. Antióchiai Anna támogatásával, még fel nem derített bizánci (Hagia Sofia ÉK-i sarkánál álló körtemplom, Miletos, vagy más palesztinai előkép nyomán. E feltevést a karcsai templom esetében az 1186-os oklevél⁶⁶ mellett a két templom védőszentjének a királynő, illetve az akkortájt született leányának nevével való egyezés, az antióchiai kapcsolat, valamint a szentföldi lovag rendek építészetében ismert centrális forma és az általuk kedvelt építőanyag, a téglá használata támasztja alá. A kis-

⁶⁴ *Balics L.*, i. m. 301.; *Belényesy A.*, Csurgó (Somogy m.) óvárosi templom. Műemlékvédelem XX. 4. sz. 251—252.

⁶⁵ A lent négy-, fent nyolcszögletű torony a tatárjárás utáni évtizedekben épülhetett. Ez az építkezés kapcsolatba hozható a csurgói ház jelentőségének növekedésével, a magyar- és tótországi lovagok 1275-ben Csurgón tartott gyűlésével. (Úgy gondoljuk, hogy e torony már korábban, 1250—1260 között felépült.) A torony formája arra utal, hogy az hatással lehetett az ez időben épült tornyok formájának — alul négy-, felül nyolcszögletes — kiválasztásánál. Elsőként a somogyvámosi templomrom tornyát — miután az esik legközelebb Csurgóhoz, s a Keresztúr helységek által határolt területen áll —, majd a szegedi Szent Dömötör-templom tornyát említenénk meg, ahol a johanniták abban az időben birtokosok voltak. (*Valter I.*, — *Erdei F.*, Somogyvámosi templomrom. Műemlékvéd. XIX. 2. sz. 87—91; *Kozák K.*, A szegedi Szent Dömötör-templom építéstörténetének kérdései. MFMÉ 1967. 143—151.) A somogyvámosi- és a szegedi Szent Dömötör-templom téglából épült és szentélyük sokszögzáródású. Mindkét torony a szentély északi falához épült. Szegeden a templomnak ez az átépítése — sokszögű szentély és torony — a XIII. század utolsó harmadára tehető. E toronyformával kapcsolatban megemlékezünk még a csengeri templom nyolcszögletes tornyáról és sokszögzáródású szentélyéről is, amelyek ugyancsak téglából épültek. Előzményeit a debreceni Szent András-templomban vélték megtalálni, de egy Nyirbátor környékén működő minorita építőműhely lehetősége is felvetődött. A most végzett kutatás alapján a johanniták hatásának lehetősége is felvetődik. Közeli jelenlétükre vonatkoztatható adat alig van. Valamivel távolabb azonban néhány Keresztes, egy Keresztúr, Kerekegyháza, Kereki nevű falu, több Szent Kereszt és Ker. Szent János tiszteletére szentelt templom és egy feltehetően johannita kolostor állott a középkorban (*Balics L.*, i. m. 311.; *Győrffy Gy.*, i. m. 667—668.) Nagyváradtól nyugatra, a Körös mellett. 1249-ben a monostort a ciszterciek vették át; nem tudni kik lakták korábban. (A Szent Keresztről nevezett zámi monostor apátját 1220-ban említi egy oklevél. Nem tudni, melyik rend monostora volt. *Zoltai L.*, Települések, egyházak és egyháztalan falvak... Debrecen, 1925. 23., 40., 54—57.)

⁶⁶ *Csemegi J.*, i. m. 334. és 337. (Miletos, VI. század); *Cs. Tompos E.* — *Zádor M.* — *Sódor A.*, Az építészet története. Középkor (Bp. 1971) 84—90. (Hagia Sophia: 532—537); *Pevsner N.*, Az európai építészet története (Corvina Kiadó 1972) 33-35. (Hagia Sophia).

29—30. A csurgói rk. és a csengeri ref. templom

zombori körtemplom azonos részletei — kivéve a bordás boltozatot — arra utalnak, hogy az is az előzőeket építő műhely (johannita), vagy annak megoldásait, de már fejlettebbeket is ismerő műhely alkotása. A kisszombori templom építésével kapcsolatban említett johannita részvétel lehetőségét a szegedi, esetleg szőregi kolostoruk közelsége, egy oklevél (1236) Kiszomborra vonatkozatható adata, valamint két Keresztúr falu neve alapozza meg, valamint házaik, birtokaik közelsége az általuk kedvelt hajózható folyókhoz.⁶⁷

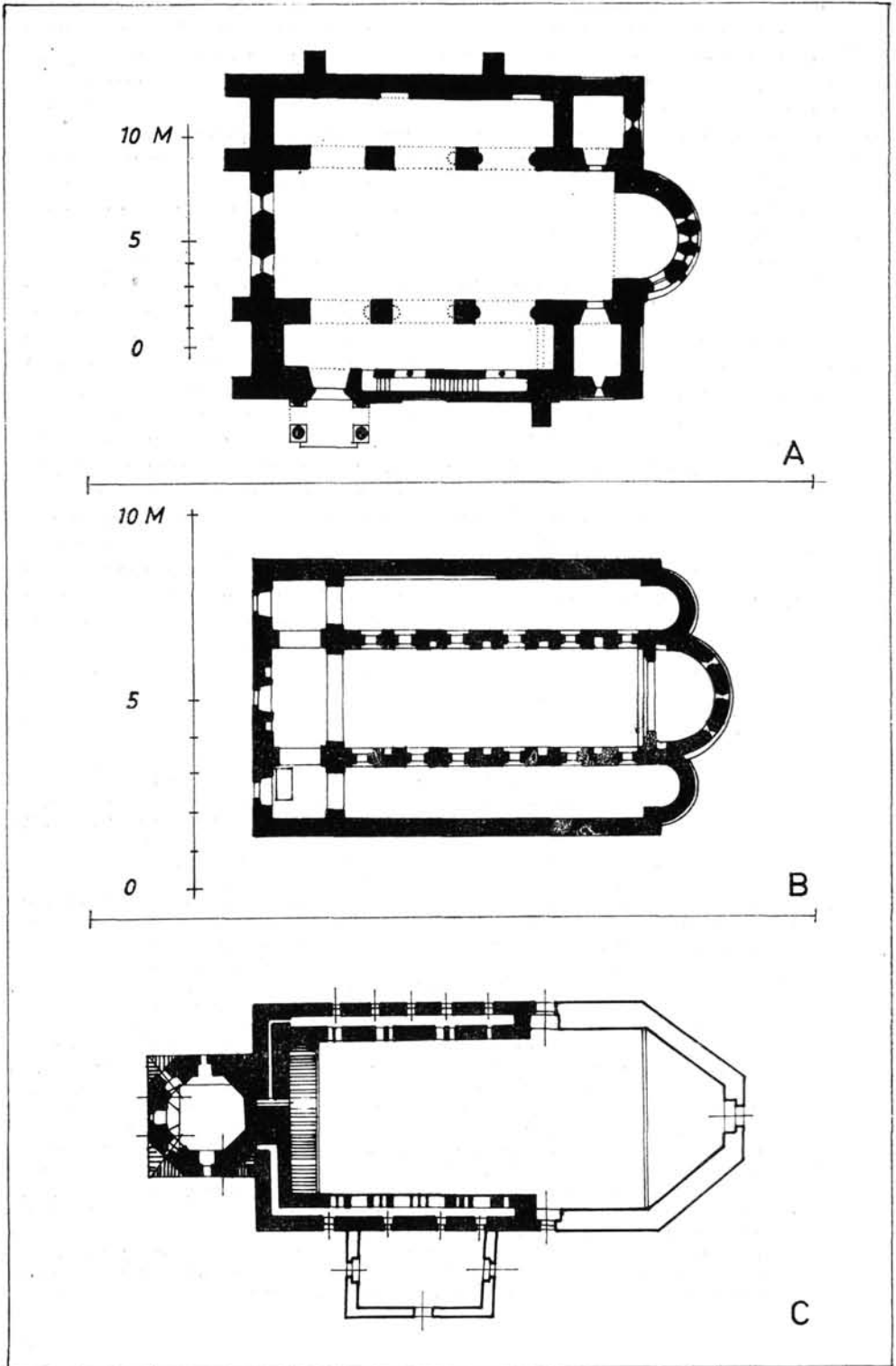
A most végzett kutatás nyomán világosan kirajzolódott előttünk, hogy a johannitáknak és a templomosoknak fontos szerepük volt a királyi udvar és az ország életében. A király tanácsadói és megbízatásának végrehajtói voltak a hadszervezet, háttárvédelem, a pápasággal, a keleti császárokkal, fejedelmekkel és Velencével tartott kapcsolatok területén. E befolyásuk, jelentős birtokaik jövedelme és erős szervezeti felépítésük alapján valószínűnek tartjuk, hogy saját rendi építőműhelyük is volt⁶⁸. Ez az építőműhely is változott, fejlődött a tárgyalt időszakban, s a XII—XIII. század fordulója táján és még később is új ismeretekkel, építészeti megoldásokkal gazdagodott. Ennek alapján jogosnak tűnik annak felvetése, hogy a hatfülkés körtemplomok mellett, valamivel később — éppen a helyi gyakorlat hatása következtében — elhagyta a kupoladobot és helyette Kiszomborban bordás boltozattal fedte le a hatfülkés körtemplomot, megépítette ennek a típusnak változatát Kisbényben tizenkét fülkével a 12 apostol tiszteletére. Az építőanyag azonban továbbra is téglá maradt. Nem állítjuk, de feltételezzük, hogy ennek a műhelynek alkotásaként, vagy hatására épült a hazánkban egyedi alaprajzú süvétei és ugyancsak egyedülálló ablakbélletű szalonnai körtemplom. Mindkét templom védőszentje Antióchiai Szent Margit volt. A szalonnai körtemplom a hazánkban is általánosnak tekinthető alaprajzi formát követi. E templommal kapcsolatban még az is figyelmet érdemel, hogy a nemzetségek „önálló” életet vivő családokra osztódásának folyamata éppen a vizsgált időszakban indult meg erőteljesen. A társadalmi fejlődés folyamába tehát jobban illik — a már elmondottakkal is alátámasztva — az a kép, hogy az Örsur nemzetség szalonnai ága éppen akkor adta ennek a különállásnak látható jelét a család székhelyén végzett építkezésekkel (plébániatemplom, udvarház).⁶⁹ Az sem lehet véletlen, hogy a honfoglaló nemzetségek tekintélyére visszautaló, a X—XI. században még hatalmi jelképként alkalmazott körtemplomformát választották plébániatemplomuk építésekor. Ezt a törekvést látjuk még később is körtemplomaink építésénél (kallósi csoport stb.). (Valószínűleg más a helyzet a Letenye-Szentkeresztombon feltárt körtemplom esetében. A felépítményében feltehetően ugyancsak téglából épült templom nem a XI—XII. század fordulója táján, hanem az 1217-es kereszties hadjárat körüli évtizedekben épülhetett a templomosok, vagy a johanniták birtokán.)⁷⁰

⁶⁷ *Dávid K.*, i. m. (Budapest, 1974) 56—57. és térképmelléklet.; *Györffy Gy.*, i. m. 861.; *Gervers—Molnár V.*, i. m. 36. és 75. (A XIII. század első felében épült — téglából — félköríves szentélyű körtemplomok közé sorolja a Maros mellett, Algyógyon (Geoagiul de Jos) állót, amelyet Entz G. is említ idézett munkájában (38. (Abb. 42.), 49., 157. (Abb. 18.)). Építési idejét és az építőanyagot (tégla) tekintve ez a körtemplom is jól illeszkedik az általunk most tárgyalt körbe.)

⁶⁸ *Balanyi Gy.*, A szerzetesség története (Budapest, 1923) 187—204.; *Müller—Wiener W., Kersting A. F.*, Castles of the Crusaders (London, München Berlin 1966) 42—43. (Tripoliban a Mons Pelerinuson álló várban a francia keresztiesek építettek egy nyolcszögletű, félköríves szentélyű kápolnát.)

⁶⁹ *Dénes Gy.*, i. m. ; *Kozák K.*, i. m. (Győr, 1963) 185—188. (Már ekkor felfigyeltünk a nemzetségek családokra való tagozódásával kapcsolatos templomépitkezésekre, a azoknak a halotti kultusszal való kapcsolatára. Nem ismertük azonban akkor még fel ezeknek az építkezéseknek a kereszties háborúval (1217) és a lovagrendek építkezéseivel („emléktemplomok”) való kapcsolatát.

⁷⁰ *Parádi N.*, A Letenye-Szentkeresztombi kerek templom feltárása. Nagykanizsai Thury György Múzeum Jubileumi Emlékkönyve (Nagykanizsa, 1972) 239—264.) Az ásató korhatározását

31. Templomalaprajzok: A = Boldva, B = Deáki (emeleti szint), C = Somlyóújlak

A Szent Kereszt, Antióchiai Szent Margit és Keresztelő Szent János tiszteletét a johanniták és templomosok mellett a premontreiek is terjesztették (Hatvan, Jánoshida, Jászó, Lelesz, Zsámbék), akiknek e rendek mellett — ha szerényebb számban is — ugyancsak voltak kolostorai Palesztinában. Természetesen elsősorban a III. Béla és II. Endre idejében vezetett kereszties hadjáratok voltak legnagyobb hatással a Szent Kereszt és a Palesztinában, Kis-Ázsiában, valamint a lovagrendeknél kedvelt szentek tiszteletének terjedésére, ott látott centrális templomokhoz hasonlók építésére, kolostorok alapítására. (Az említett hazai példák mellett hasonló előzményekre visszavezethető külföldi építkezések, alapítások is ismertek.)⁷¹

A fentiek alapján elmondhatjuk, hogy az 1217-i kereszties hadjárat és a II. Endre halála (1235) közti időben alapított apátságok, prépostságok és a téglából épített körtemplomok legnagyobb része a szentföldi zárandoklatok, az ottani háborúban való részvétel (fogadalom) következményeként épülhetett fel.⁷² (Ez időben — a sikertelennek mondható erőfeszítés ellenére — 1221-ben és 1227-ben a közvélemény és a pápaság ösztönzésére újabb hadjáratot szándékoztak indítani II. Endre vezetésével a Szentföldre, amelyet csak az ország zavaros helyzete, majd a kunok megkeresztelése akadályozott meg.⁷³ Ezekben az építkezésekben jelentős szerepük lehetett a johannitáknak és a templomosoknak, amelyre a történeti adatok mellett a Palesztinában és Európában kifejlesztett építkezéseik, erős szerveztségük egyaránt utalnak. Későrománkori építészeti emlékeink vizsgálatánál — különösen a téglaeépítészet és a hazánkban egyedi, vagy ritka építészeti megoldásoknál (alaprajz, emporiumok (31. kép) lépcsős bélletű ablakok, nyolcszögletű tornyok, stb.) — a jövőben számítani lehet a lovagrendek építőtevékenységével (Aracs, Boldva, Csurgó, Csenger, Somlyó-újlak, Somogyvámos, Szeged stb.), közvetlen vagy közvetett hatásával (32—34. kép). (Ugyanez vonatkozik várépítészetünk korai szakaszára (Barcarozsnyó, Győr, Kőrösszeg, Kereki, Kelnek, Szeged, Visegrád stb.) és az erdélyi erődtemplomok kialakulására is.)⁷⁴

az alaprajzi összehasonlítás és a kerámia alapján kísérte meg. A kör alakú hajóban sűrűn elhelyezkedő sírokból korhatározó lelet nem volt. A sírok aránylag nagy száma arra utal, hogy ebben az esetben nem emlék-templommal, hanem a johannita, vagy templomos birtokon — feltehetően a birtokjogot is jelképező — épített, Szent Kereszt tiszteletére szentelt templom maradványai, kő alapozása került elő.)

⁷¹ A korábban említett példákhoz (Ludlow, Northampton; 44. sz. jegyzet) hasonló biztos adatot találunk W. Müller-Wiener — A. F. Kersting idézett munkájában. Az 1248—54-ben vezetett kereszties hadjárat emlékére az abban részt vevő Jean de Joinville a várában levő, Szent Lőrinc tiszteletére szentelt kápolnában helyezte el a keresztiesek vezérének, IX. (Szent) Lajosnak és feleségének szobrát. A kereszties lovagok öltözetében ábrázolt király jobb kezében a Szent Sir templom: modelljét (kör alaprajzú, árkádivel tagolt) tartja. Ez mindenképpen azt bizonyítja, hogy a keresztieseknek Jeruzsálemben a Szent Sir-templom legnagyobb vallásos élményeik közé tartozott még a XIII. században is, csakúgy, mint azt az első kereszties háborút leíró feljegyzésekben olvashatjuk.

⁷² Az említett, történeti adatokra biztosan támaszkodó példák mellett (Deáki, Ják, Túrje, Vértesszentkereszt, Zsámbék) még számos ez időben épült templom, kolostor építése kapcsolódik az említett eseményekhez. Úgy tűnik, hogy későrománkori építészetünknek — az indítékok tekintetében ez egy külön korszaka. (Ez időre esik a német lovagrendnek a Barcaságba történt, rövid ideig tartó betelepítése.) Ami a fogadalmat illeti, IV. Béla és a Pok nembeli Móric gróf esetében már felvetettük egy ízben ennek valószínűségét. A Sajó-menti útközvetből menekülve fogadhatták meg, hogy kolostort alapítanak (Mórichida, Turóc: premontrei prépostságok) szerencsés megmenekülésük emlékére.

⁷³ Horváth Mihály: i. m. I. 352. és 375. (Előbb Ugrin (Csák) kalocsai érsek és Róbert veszprémi püspök, akik már 1217-ben is részt vettek a kereszties háborúban, kezdték szorgalmazni az újabb szentföldi vállalkozást, amelyhez több főúr mellett Miklós nádort is megnyerték. 1227-ben IX. Gergely pápa sürgetésére Róbert érsek szervezte az újabb kereszties háborút.)

⁷⁴ A barcarozsnyói vár és az erdélyi erődtemplomok építése a német lovagrend jelenlétével és tevékenységével, Győr (Püspökvár, lakótorony), Kőrösszeg, Kereki, Szeged a johannitákkal és Visegrád talán a johannitákkal, vagy a templomosokkal hozható kapcsolatba.

32—33. Az aracsi és a somogyvámosi templomrom

A fentiekben kívántuk a hatfülkés körtemplomok építési idejét és e forma hazánkba kerülésének lehetséges útját felderíteni. Vizsgálatunkba szükségszerűen bevontuk téglából épült körtemplomainkat és négykaréjos kápolnáinkat is. Ezek segítségével románkori templomépítészetünk fejlődésrendjébe illesztettük ezt a csoportot is (félköríves-, egyenes- és sokszögzáródású szentély). A hat- és tizenkétfülkés, valamint több téglából épült kör-, négykaréjos és sokszög alaprajzú templomról, kápolnáról nagy valószínűséggel állíthatjuk, hogy azok nem plébániai célokra, hanem „emlék-kápolnaként”, vagy „halotti kápolnaként” épültek a keresztes háborúban való részvétel, a johannita, vagy templomos lovagrend hatására, esetenként azok műhelyeinek közreműködésével. Az emléktemplomként épített körtemplomok lényegében átvették a korai rotundák hatalmat, előkelőséget kifejező szerepét is, kissé módosult tartalommal. Később ezeket az emléktemplomokat — néha az építést követően igen rövid idő múlva, bővítve (Gerény [Goriany], Karcsa, Szalonna stb.) — plébánia-templomként használták.

A munka során jelentőséget kapott a johannita lovagrendnek a XII—XIII. század folyamán eddig eléggé figyelembe nem vett szerepe, tevékenysége (35. kép).⁷⁵

34. A szegedi Szent Demeter-templom tornya

⁷⁵ A pecsét rajzát Márki Sándor idézett munkájából (552. o.) vettük. A rend szervezetével kapcsolatban most csak teljesjogú (chevaliers de iustice) és a tiszteleti lovagok csoportját említjük meg (chevaliers de grâce). Azt hiszem nem tévedünk, ha ez utóbbi csoportba soroljuk II. Endrét és a ke-

Még sok kutatás szükséges ahhoz, hogy a most közölt új megfigyeléseket, szempontokat eddig nem ismert adatokkal megerősítsük, pontosabbá tegyük. Reméljük, hogy ezeknek figyelembe vétele közelebb visz bennünket körtemplomaink, a johannita és templomos lovagrend, valamint egész románkori építészetünk kutatásában, pontosabb megismerésében.

35. A johannita lovagrend címere

NOS ÉGLISES CIRCULAIRES ET LES CHAPELLES CENTRALES EN BRIQUES DU XIIe ET XIIIe SIÈCLES

par

Károly Kozák

Le temps de construction de nos églises circulaires romanes et leur mise en rang archéologie-architectural est encore une question discutée dans notre pays. Nos plus anciennes églises circulaires du XIe siècle ont été bâties en pierre de taille. Le temps de construction des églises centrales sixlobés, en briques, tenues comme contemporaines des églises susmentionnées, — par contre, — n'est pas du tout prouvé (Gerény 'Gorany', Karcsa, Kiszombor). Le fouille archéologique de cette dernière nous a conduit à la révision des questions discutées et mentionnées ci-dessus.

La fouille archéologique de 1975 n'est pas encore terminée. Mais les constatations actuelles contredisent quelques suppositions antérieurs qui ont servi aux vérifications des théories de construction de ces églises du XIe siècle (deux périodes de constructions, l'existence secondaire des voûtes). Ne tenant pas compte de ces considérations, nous avons essayé par d'autres méthodes de définir le temps de construction de ce type d'église (v. im. 1—8.) Nous avons élargi le cercle d'investigation des églises et des chapelles centrales avant tout de celles qui sont construites en briques.

Kiszombor — Karcsa — Gerény

Nous sommes partis tout d'abord du date historique le plus récent (1968), concernant l'église de Karcsa, complètement fouillée et restaurée déjà, afin d'établir la date de construction de ces trois églises centrales sixlobés. L'église appartenait alors au monastère de l'Ordre de Saint Jean de Jérusa-

resztes hadjáratban részt vett magyar főurak közül többet is, talán éppen a tárgyalt kolostorokat templomokat építtetők egy részét. II. Endre a Szentföldről hazafelé indulva gazdagon megajándékozta a Jeruzsálemben öt vendégül látó johannitákat azzal a kikötéssel, hogy ő és a magyar királyi család minden férfisarja született tagja legyen a lovagrendnek és örökké viselhessék a johannita lovagok jelvényeit (öltözetét). (*Reiszig E.*, i. m. 34.) A johanniták a bal vállon fehér kereszttel díszített fekete öltönyt viseltek, háború esetén a páncél felett vörös köpenyt fehér kereszttel (*Balanyi Gy.*, i. m. 193—194.) (A rajzokat *Sedlmayr János*, *Kozák István* és *Kozák Tamás* készítették, amelyért e helyen is köszönetet mondok.)

I^{em} (Johannites) d'Esztergom ayant comme patronne Sainte Marguerite d'Antioche. Puis nous avons étudié le règne de Béla IIIe (1173—1196) en tenant compte du rôle de l'Ordre de Saint Jean de Jerusalem (Johannites) et de la patronne Sainte Marguerite. La protectrice de la rotonde de Gerény est Sainte Anne. La reine fut Anne d'Antioche, sa fille est Marguerite. Nous avons étendu nos recherches aux titres de la Sainte Croix et Saint Jacques aussi, ainsi qu' aux circonstances des pèlerinage et de la Croisade de 1217 du roi Endre IIe aussi. Le résultat de ces investigations (recherches) a rendu vraisemblable la détermination du temps des constructions des rotondes sixlobés: c'est au ournant des XIIe—XIIIe siècles (v. images 9—13).

Des églises circulaires en briques

Nous avons élargi le cercle des églises centrales sixlobés tout d'abord à celles des douzelobes. (Apostag, Bény 'Bina') puis à celles des huitlobes européennes, dont les recherches ont renforcé nos résultats actuels (voir images 14—16), de même que les églises circulaires de Sűvete et Szalonna).

Des églises circulaires à nefs ronds et à l'abside en hémicycles

L'examen de ce groupe y comprise l'église de Szalonna a confirmé le temps vraisemblable de la construction des rotondes sixlobés. Les dates historiques, ainsi que les détails architecturaux confirment ce que nous venons d'affirmer et toutes ces données nous ont de plus en plus attiré l'attention sur les Joannites (v. im. 17—20).

Des églises circulaires aux nefs ronds, aux absides carrées, des chapelles quadrilobés et polygoniques

Par l'analyse de ces groupes nous avons réussi à placer ces types d'églises et de chapelles dans l'évolution architectural de l'Europe et de la Hongrie. L'investigation de ces églises et de ces chapelles nous a démontré que la plupart d'entre elles furent construites par rapport au culte mortuaire, mais il y en a des églises «ex voto» ou de mémoires aussi. (Bény 'Bina', Ják etc.) — On avait fondé et fait construire à côté de ces églises des oêtres, ou d'abbays aussi, et pas d'une fois sur l'initiative de la Croisade de 1217 ou bien à l'instigation des susmentionnés Johannites (Ordre de St. Jean) ou des Templiers.

Conclusion

Dans ce que nous venons de dire, nous avons essayé de définir le temps de construction des églises circulaires sixlobés de notre pays et la voie probable par laquelle cette forme d'église fut parvenue en Hongrie. L'investigation a démontré sans constredit le chemin qui conduit de la Palestine (L'église du Saint-Sépulcre, Milète, Constantinople: Sainte Sophie) jusqu'en Hongrie. Ces chapelles et églises circulaires furent bâties fort probablement comme des églises „ex voto” (de voeu) ou de lieu de mémoires sur l'influence et l'initiative des chevaliers de Saint Jean, des Templiers et des Croisades. (Le choix des saints patrons de ces églises et la plupart des églises abbatiales entre 1217—1235 soutiennent ce résultat (v. images 21—30).